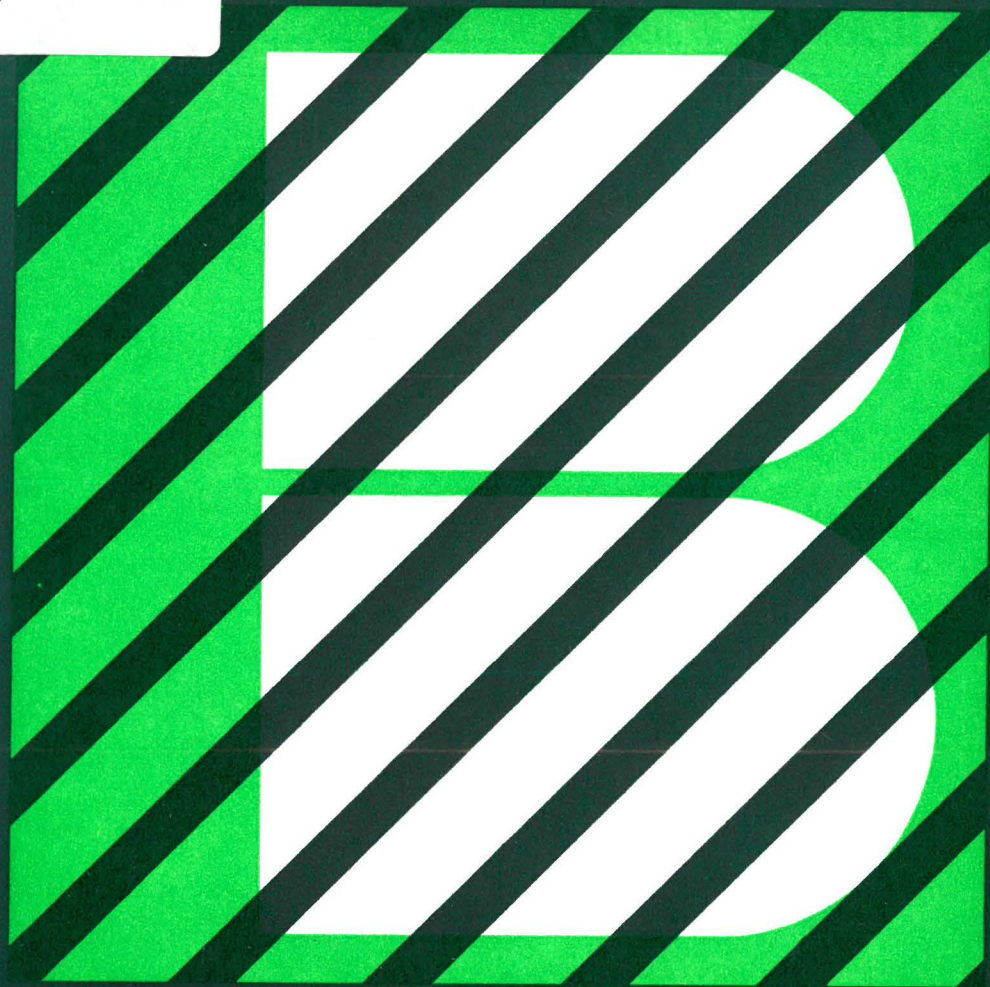

D 2643

BOREC

11
NOVEMBER 1978
BOREC, YU ISSN 0006-7725

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan

Križnar, Radko Polič, predsednik, dr. Miro Stiplovšek, nam. predsednika, France

Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-477, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Revija Borec izhaja ob finančni pomoči Kulturne skupnosti Slovenije

Vsebina

- 577 **Boris Mlakar:** Domobranstvo v Ljubljani in ustanovitev slovenskega narodnega varnostnega zbora na Primorskem
- 587 **Janez Kramar:** Prezgodnje konsekvence, nadaljevanje in konec
- 595 **Emil Cesar:** »Knjiga drugova« in Slovenci, nadaljevanje in konec
- 609 **Tone Čamernik:** OF v jetnišnici okrožnega sodišča v Ljubljani
- 616 **Niko Goršič:** Zima v taborišču, pesem
- 617 **Dr. Ervin Mejak:** Ob 60-letnici osvoboditve Maribora
- 621 **Fani Okič:** Relacija vesolje—jaz, pesem
- 623 **Marija Stanonik:** Slovenska pesem v Dachauu
- 629 **Jana Beravs:** Živeti v miru, pesem
- 630 **Črtomir Šinkovec:** Hiša v snegu, pesem
- 631 **Lado Ambrožič-Novljan:** Filmski zapisi o boju primorskega ljudstva
- 634 **Peter Hribar:** Temni jezdec
- 635 **Florjan Laimiš:** Streljajo na vse, kar se premika
- 638 **Črtomir Šinkovec:** Bombni napad, pesem

Književnost — ocene

- 639 **Slavko Rupel:** »Vonj po jeseni« in »Medved z budilko«

Bibliografija

- 640 **V oceno smo prejeli**

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45772, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celotna naročnina znaša 100 dinarjev, polletna 50 dinarjev. Za inozemstvo 140 dinarjev. Posamezna številka 10 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Boris Mlakar

Domobranstvo v Ljubljani in ustanovitev slovenskega narodnega varnostnega zbora na Primorskem

Po kapitulaciji Italije se je do kraja razgalila protiljudska vloga slovenske buržoazije in reakcije v Ljubljanski pokrajini. Po porazu bele garde se je sedaj čutila ogrožena in je takoj stopila v varstvo nacističnih okupatorjev ter mu ponudila svoje izdajalske usluge. Kot rezultat tega je nastalo slovensko domobranstvo, ki naj bi okupatorju pomagalo uničiti NOG ter bi se potem stara strankarska vodstva spet lahko brezskrbno predala svojim »personalnim« zadevam ter »visoki« mednarodni politiki. Pri tem je na čelo domobranstva prišel general Rupnik, ki je bil predan okupatorju ter je zato lahko verjetno prepričano ob svojem proglasu dejstvom navkljub poudarjal, da ima slovenski narod spet možnost vzeti usodo v svoje roke ter pri tem pozval Slovence, da se v Slovenski domobranski legiji z ramo ob rami z nemškim vojakom bore proti boljševizmu in plutokraciji, ki da se borita za judovsko vlado oziroma za judovske blagajne.¹

Z demagoško agitacijo, z različnimi oblikami prisile, je domobranstvo zraslo do konca leta 1943 do števila 10 000 mož, toda ob strankarskih sporih za vodstvo v tej »narodni vojski« je le-to postalo le nemška pomožna policija, povsem odvisna od okupatorja. S položitvijo prisege Hitlerju se je pokazalo, da so domobranci prav v vseh vidikih prešli na nacistično stran. Tega dejstva niso mogla s svojim taktiziranjem ob koncu vojne spremeniti niti stara strankarska vodstva, ki so prisilila tudi Rupnika, da se je umaknil na stranski tir, preostajal je domobranstvu le poraz in umik v ujetništvo, enako pa tudi vsem njegovim vojaškim in duhovnim očetom.

V jeku protikomunističnega boja pa je bil Rupnik še koristen, čeprav je v svojem občudovanju nemške sile in ideologije povzročal vodstvu marsikatero preglavico. S slovenskim domobranstvom je general imel večje načrte, predvsem pa je skušal z nestrankarsko politiko v njem združiti vse protikomunistične sile, v perspektivi pa ustanoviti novo, enotno in edino slovensko gibanje po vzoru nacistične stranke v Nemčiji.² Osnova tega gibanja naj bi bilo ravno domobranstvo, v okviru katerega so začeli njegovi sodelavci počasi oblikovati neke vrste ideologijo. Pod vplivom mladih pristašev Dimitrija Ljotića, ki so se zbirali okrog njega, je skušal pridobiti

Slovence za nek enoten program, ki »mora preseči vse tisto, kar je Slovence dotedaj razdvajalo«. Nastati bi moralo vsenarodno gibanje, ki bo ustvarilo novega Slovence, povsem brez strankarskih razprtij, kajti sile je treba v »gradilni revoluciji« predvsem združiti. Odstraniti je po tej ideologiji bilo potrebno tudi vse vzroke, ki so privedli do take ideološke razcepljenosti Slovencev in vzrok je bilo najti v liberalni materialistični demokraciji, ki se v svoji najhujši obliki pojavlja kot židovski boljševizem. Zato se morajo odpraviti vsi razredni spori, kajti razredni boj je umetno vzpodbujen, namesto njega pa mora nastopiti konstruktivno delo vseh slojev v medsebojni slogi in spoštovanju, kar je seveda spominjalo na korporativizem. V ospredju vsega tega je stalo domobranstvo, ki je osnova tega vsenarodnega gibanja, njegov »voditelj in gospodar« obenem pa je Rupnik, ki bo s »svojim« domobranstvom postavil temelj nove Slovenije, v najtesnejši povezavi z nemškim rajhom, ki se bori za novo Evropo. Vsaka »propaganda« o enakopravnosti in samoodločbi je po njegovem le varanje naroda, mesto Slovencev je le ob Nemčiji.³

Vse to in še drugo so demagoško razširjali propagandisti kot Izidor Cergol, Stanko Kociper, Mirko Javornik in drugi, kar pa seveda ni bilo preveč všeč strankarskim voditeljem, kajti oni so hoteli ohraniti staro politično stanje, predvsem pa svoje položaje. Kot vemo, je Rupnik tik pred propadom nazadnje le popustil pred Narodnim odborom in je spet, vendar le za nekaj dni, zmagalo staro strankarsko vodstvo ter tako s slovenskim fašizmom ni bilo nič. Propadel je, še preden se je dobro rodil, skupaj z domobranci, Nemci ter svojimi vzorniki Hitlerjem, Ljotičem in Rupnikom.

Tudi na Primorskem je kapitulacija Italije s svojimi neposrednimi posledicami vnesla spremembe v razmerje med NOG ter njemu nasprotnimi, protirevolucionarnimi silami. Nemški okupator se tu ni obnašal tako kot na Štajerskem in Gorenjskem leta 1941 in je s svojo »pozitivno« narodnostno politiko do Slovencev upal doseči upad če že ne propad NOG, pri čemer je računal ravno na protirevolucionarne težnje v strukturi primorske slovenske družbe, ki so skušale priti do izraza že v obdobju pred kapitulacijo Italije. Računajoč, da pri primorskem prebivalstvu niso tako osovraženi kot so bili italijanski fašisti, so sedaj okupatorji nudili višjo stopnjo kolaboracije, v kateri bi se lahko prosto izražala tudi vsa domača protirevolucija, pri čemer pa so seveda računali tudi na preprost oportunizem, ki se je praviloma v takih položajih vedno pojavljal. Prvi podobni izraz ali rezultat te dvojne spodbude za kolaboracionizem je bilo prav Slovensko domobranstvo v Ljubljanski pokrajini, medtem ko se je na Primorskem dodatno k temu pojavil še narodnostni moment, ki je krepil oba osnovna elementa.

Ob upoštevanju dejstva, da se je po splošni ljudski vstaji, ob nujni in skoraj popolni diferenciaciji odločitev primorskega prebivalstva za sodelovanje v NOG zdela enodušna in dokončna, se je tedaj postavljalo vprašanje, kaj lahko protirevolucionarne sile v danem položaju sploh store. Okupator jim je, kot že znano, šel na roko, vendar z določenimi omejitvami kot npr. pri izražanju narodnostnih zahtev in manifestacij, ki so morale ostati le na ravni kulturnih pravic, manj pa so smele biti politične v ožjem smislu, pri čemer pa je seveda glede na preteklost že najmanjša kulturna prireditev bila tudi hkrati že politična zadeva. Totalna, politična zavest je pač vladala le pri NOG, ki se je borilo za jasno določene cilje, proti fašizmu v sklopu antifašistične koalicije. Vsekakor pa je okupator imel v načrtu na Primorskem tudi med Slovenci vzpostaviti podobno domobranstvo kot v Ljubljanski pokrajini. V ta namen je storil določene formalne ukrepe že kmalu po okupaciji. Predvsem je tu šlo za dve odredbi visokega komisarja Rainerja, in sicer za odredbo o obvezni vojaški službi z dne 29. novembra 1943 ter za odredbo o »ustanovitvi domobranskih oddelkov za pomoč pri vzdrževanju reda in varnosti v operacijski coni

Primorski domobranec z značilnim znakom ladjice na levem rokavu

Jadransko primorje«, po kateri naj bi vsem takim domačim »prostovoljcem« poveljevala višji vodji SS in policije v Trstu oziroma v Ljubljani.⁴ Pri tem so, kot se zdi, pogajanja z odločilnimi činitelji potekala že od začetka.

Okupator je pri tem močno precenjeval možnost okrepitve protirevolucionarnega tabora na Primorskem, le-ta se namreč ni bistveno okrepil v odnosu do NOG, kljub temu da je del t. i. sredine kmalu odkrito pričel stopati na njegovo stran, kar je pač povzročila silovita ofenziva ljudske oblasti in partizanske vojske. Pokazalo se je, da s svojimi lastnimi silami ta tabor vsaj v začetku ne more odločilno pripomoči k osnovanju domačih domobranskih oddelkov. Ker je imel iste načrte o formiranju domobranstva kot okupator, pri čemer sta seveda oba hotela le-to uporabiti za boj proti NOG, se je sedaj protirevolucionarni tabor na Primorskem pričel intenzivneje ozirati tja, kjer bi lahko dobil učinkovito pomoč pri svojem prizadevanju. Ta bi lahko prišla seveda le iz Ljubljanske pokrajine, kjer so bile reakcionarne sile bistveno močnejše in kjer je bilo v teku formiranje Slovenskega domobranstva.

V ta namen so s Primorske začele v Ljubljano prihajati pobude in prošnje za pričetek protirevolucionarne akcije, ki bi od tam neposredno prišla na Primorsko ter tu po preizkušenih metodah širila propagando proti NOG in komunistični partiji in nato kot končni rezultat ustvarila domače primorsko domobranstvo, ki naj bi skrbelo za obrambo primorskega prebivalstva pred komunističnimi »grozodejstvi«. O načinu in metodah te začetne akcije so si bile te pobude precej soglasne, čeprav zelo neizdelane, kot se je pokazalo pozneje. Morda je bilo v tem smislu najbolj značilno, v svojih analizah pa najbolj prizadevno, pismo oziroma poročilo, ki ga je 19. oktobra 1943 v Ljubljani predal generalu Rupniku Stanko Žerjal, župnik v Kalu nad Kanalom, tedaj sicer begunec v Gorici. Žerjal se je tedaj po lastnih besedah mudil v Ljubljani po pooblastilu »nekaterih vodilnih osebnosti na Goriškem in Tržaškem« z nalogo, da stopi v stik z merodajnimi ljudmi protikomunističnega ta-

bora. V poročilu župnik s svojega stališča omalovažujoče opisuje dejstvo, da je večina primorskega ljudstva šla za OF, podaja razvoj NOG od začetka na Primorskem ter pravi, da se bodo ljudje zanesljivo obrnili proti partizanom, če bodo Nemci vrnili Slovincem vse tisto, kar so jim uničili fašisti, predlaga torej to, kar so Nemci tedaj in pozneje dejansko poskušali delno uresničiti. Iz Kranjske naj bi k njim prišli stoddostotno protikomunistično usmerjeni domobranci, ki bi naj med ljudmi izvajali mobilizacijo. Natančnejše predloge naj bi pa po njegovih besedah podali vodilni primorski inteligenti, ki bi jih bilo treba poklicati k sodelovanju in med katerimi on na prvem mestu imenuje nam že znanega Janka Kralja. Ob koncu svojega obširnega poročila Žerjal ponovno poudarja: »Če nemški Rajh podeli deželi vse tiste stvari, ki sem jih gori predlagal kot skupno željo vsega ljudstva, potem se bo dežela absolutno pomirila, bo avtomatično nehal v deželi komunizem in iredentizem ter bo ljudstvo absolutno lojalno do nemške nadoblasti.« V imenu onih, ki so ga pooblastili in samozavestno dostavljaja, »in to pomeni tudi v imenu vsega prebivalstva na Primorskem«, Žerjal potem prosi Rupnika, da ta njegov ekspozé v celoti posreduje Rainerju, kateremu vsi primorski inteligenti že zdaj obljublajo vse svoje delovanje in oporo pri njegovem delu za »našo toliko preizkušeno slovensko Primorsko«.⁵ Iz teh besed je vsekakor zelo izrazito podcenjevanje NOG, nerazumevanje njegovih ciljev ter izrazito pomanjkanje narodne zavesti v političnem smislu, pri čemer bi po Žerjalovem mnenju celo t. i. iredentizem moral izginiti. Ni sicer znano, če je Rupnik ravno to poročilo in v taki obliki posredoval vrhovnemu komisarju, res pa je, da so se pojavljale trditve, da gre nastanek slovenskega in hrvaškega domobranstva v Jadranskem primorju povezovati s t. i. Rainerjevim »poznavanjem« in upoštevanjem politične važnosti narodnostnih razmer na tem prostoru.⁶ Vsekakor pa so konkretni razgovori obstajali, ni pa poznano, v koliki meri so se dotikali ravno Primorske.

Takih pozivov in poročil je v tistem času v Ljubljano prihajalo še več. Tako naj bi organiziral domobrance tudi pri njih,⁷ iz začetka novembra pa npr. obstaja poročilo, da je k znanima protirevolucionarnima voditeljema dr. Albinu Šmajdu in kaplanu Križmanu prišel z obširnim poročilom nek kaplan iz Tolmina.⁸ Precej teh pozivov je bilo anonimnih in so se nadaljevali še naslednje mesece. Čeprav je npr. februarja 1944 poteklo že nekaj mesecev od formalne ustanovitve domobranstva na Primorskem, pa gre tedanja poročila in intervencije še zmeraj šteti v isto vrsto kot zgornje, kajti ponekje za domače domobranstvo še slišali niso ali pa niso bili zadovoljni z učinkovitostjo njegovega nastopanja in so iz Ljubljane zato še zmeraj zahtevali večjo pomoč. Večino teh poročil je prevečala napačna ocena položaja, kajti stalno se je ponavljala trditev, da se je ljudstvo streznilo, da je spoznalo komunistično prevaro, da pa se zaradi »terorja« nihče ne upa ničesar začeti, še s propagando ne, kaj šele z oboroženo akcijo. V Vipavski dolini, v Gorici itd. naj bi se po teh poročilih skrivalo dosti fantov, ki da samo čakajo, da jih kdo pride mobilizirati za protikomunistično borbo, pri čemer pa je bilo za nekatere od teh skrivačev tudi rečeno, da so proti domobrancem. Tako neki P. Š. januarja 1944 roti vodstvo v Ljubljani, da je treba napeti vse sile, da se pošlje na Primorsko večja skupina izbranih domobrancev. V večjih središčih bi bilo treba pripraviti teren s tiskom, nato pa s previdno taktiko pritegniti velik del moških. Zanj in Primorče naj bi bilo porazno dejstvo, da se v Ljubljani govori o toliko tisočih domobrancev, medtem ko oni ječijo pod »rdečim terorjem«. Značilna je njegova izjava: »Imamo samo eno skrb: da nas prehití konec vojne in izgubimo vsak svojo glavo.«⁹ Očitno se je protirevolucionarjem zares mudilo. Neki »primorski rodoljub« pravi v približno istem času: »Zdi se, da se vi v Ljubljani prav čisto nič ne zavedate resnosti položaja na Primorskem, pa ne samo na Primorskem, ampak tudi sami svojega ne.« To trditev utemeljuje s tem, da

Primorski domobranci na dvorišču vojašnice pri Sv. Ivanu v Trstu, kjer je bila regrutna šola SNVZ

čeprav bi protikomunistična akcija v Ljubljanski pokrajini uspela in zmagala, bo le še v nevarnosti, kajti OF je vseslovenska in bo npr. na Primorskem štela partizanska vojska 50 000 dobro oboroženih partizanov in bodo kmalu tudi oni v Ljubljani prišli na vrsto. Zato jim kliče, da »je bolj važno, da rešite poštene Primorce, preden jih organizirajo partizani v svoje enote, kakor da do zadnjega očistite Vašo pokrajino, kjer je krivda komunizma čisto gotovo že premagana«. Akcijo naj bi pričeli v obrobni predelih Primorske (v bivši Kranjski) ter potem prodirali na ostalo ozemlje z domobranskimi četami kot jedri, ki naj bi bila na Primorskem zelo potrebna, saj tu ni bilo Vaških straž kot v Ljubljanski pokrajini. Naj ne bodo egoistični!¹⁰

Takoj je treba poudariti, da so bili vsi očitki v teh pozivih, vsaj kar se tiče zavedanja o pomenu Primorske pa tudi prizadevanj po vzpostavitvi primorskega domobranstva, v veliki meri neutemeljeni. Vodstva SLS in drugih protirevolucionarnih strank ter skupin so se v tem času zelo dobro zavedala pomena primorskega ozemlja v primeru zavezniškega izkrcanja na Jadranu ali pa njihovega hitrega prodiranja v Italijo, ker bi s tem prišli zavezniki v stik s Slovenci najprej ravno na Primorskem. V tem so imela podobne skrbi kot vodstvo NOG in zato je bilo važno, kdo se bo prihajajočim zaveznikom predstavil kot gospodar in zakoniti predstavnik dežele. Zato so želela tudi tam streti moč NOG, pri čemer pa jih seveda ni prav nič motilo, če je bilo to moč storiti, oziroma poskusiti storiti le v sodelovanju z nacističnim okupatorjem in se tako hkrati boriti proti zaveznikom. Njihovi različni famozni načrti so to dilemo očitno zelo lahko razrešili.

Prizadevanja iz Ljubljane, da bi povežala in okrepila protirevolucionarni tabor na Primorskem, izvirajo še iz razdobja pred kapitulacijo Italije, toda sedaj se ta

aktivnost izredno krepi, tako zelo, da VOS v Ljubljani v začetku novembra 1943 celo ugotavlja, da »se je vsa politična aktivnost reakcionarnih skupin prenesla na Primorsko«, kar je bilo verjetno malo pretirano, a vendar podkrepjeno s številnimi poročili o poročevalcih, kurirjih in agentih, ki so neprenehoma odhajali na Primorsko in se spet vračali.¹¹ Stvari pa so počasi dobivale bolj konkretno obliko. Naslednje poročilo je namreč preneslo vest iz mihajlovičevskih vrst, da je dobil nek višji domobranski oficir nalog, da gre na Primorsko in poskusi organizirati »slovensko armado« za obrambo pred Angleži. Prav tako naj bi klerikalci pri Nemcih dosegli dovoljenje, da se na Goriškem ustanovi domobranska legija in kot organizator naj bi po sestanku, na katerem so bili prisotni tudi Primorci, na Goriško odšel že preizkušeni belogardistični agent duhovnik Godina, član vodstva SLS in 20 častnikov s posadkami. Vsi so v kratkem pričakovali začetek konkretne domobranske akcije na Primorskem. 2. novembra 1943 je o tem izjavil dr. Leskovar: »Načrti za akcijo proti Primorski so pripravljeni. Položaj je ugoden, zlasti ker se je duhovščina obrnila v veliki meri proti partizanom. Zaradi težav ne bo mogoče kar na Primorskem organizirati domobranstva, pač pa bodo iz enot v Ljubljanski pokrajini odšli prvi oddelki na Primorsko, kjer se jim bodo priključili domači fantje. To je prvi veliki uspeh glede Primorskega vprašanja.¹² Omenjeni »domači fantje« naj bi čakali že v trumah, skriti po gozdovih, na »odrešilne čete«, kakor je pisal že 7. oktobra ppolk. Peterlin kaplanu Križmanu. V stalnem stiku z Ljubljano sta bila tudi dr. Janko Kralj in dr. Ivan Ahčin, ki sta bila tedaj v Rimu. Zadržkov, kot je znano, ni bilo, saj naj bi bilo po izjavi dr. Dimnika domobranstvo mednarodnopravno upravičeno, saj po njegovih besedah vrši le žandarmerijsko službo, se ne bojuje, temveč opravlja le kontrolo nad ujetniki, loči mobilizirane partizane od prostovoljnih itd. »Vojna mora trajati najmanj še 2 meseca, da bodo lahko Nemci uničili partizane, sicer smo izgubili, če bodo Angleži dobili tu partizane.«¹³ V akcijah za propagiranje ter organiziranje domobranstva in četništva se v zvezi s Primorsko omenjajo vse bolj angažirani častniki in politiki vseh političnih struj v Ljubljani, npr. Debeljak, Werk, Guštin, dr. Branko Vrčon, Andrej Uršič, Novak, Slavko Skoberne, ing. Sodja itd.

V poročilu z dne 7. novembra 1943 pa je omenjen tudi že polk. Anton Kokalj, za katerega je rečeno, da se je, zanimivo, zbližal z vodstvom SLS in po vsem sodeč sprl s Stražarji, ki ga napadajo. Nadalje dobesedno sledi: »Po še nepotrjenih vesteh bo polk. Kokalj postal vrhovni poveljnik domobrancev na Primorskem, kjer ima odločilno besedo SLS (dr. Janko Kralj, Godina).¹⁴ Anton Kokalj je bil sicer do 12. oktobra glavni inšpektor Slovenskega domobranstva, vendar se ga je Rösener s preureditvijo štaba znebil zaradi negativnega vpliva, ki ga je imel s svojim strankarstvom na širjenje domobranstva.¹⁵ Nato se je Kokalj popolnoma pobotal z vodstvom SLS, ki ga je takoj določilo za svojega pooblaščenca in organizatorja na Primorskem. Pogajanja z nemškimi oblastmi so verjetno tekla že konec oktobra ali vsaj v začetku novembra, 7. novembra je njegova nova misija, kot rečeno, že znana, 12. novembra pa so bili ti razgovori v prvi fazi sklenjeni, kajti višji SS in policijski vodja Odilo Globocnik, ki je bil odgovoren za policijsko službo in domobranstvo na Primorskem, je tedaj ustanovil »Slovenski narodni varnostni zbor« (SNVZ) kot osnovni organizacijski okvir, v katerem naj bi se v nadalje razvijalo primorsko domobranstvo.¹⁶ Seveda je to bil taktat v bistvu le personalni sporazum, kajti do same formacije domobrancev pod Kokaljevim vodstvom je vodila še dolga pot. Eksekutiva SLS, ki si je za to toliko prizadevala, je potem že 18. novembra v taki obliki načelno odobrila ustanovitev slovenskih narodnih varnostnih straž v Trstu, za kar naj bi dala na voljo tudi oficirski in obveščevalni kader.¹⁷

Za protikomunistično akcijo na Primorskem se je ob vseh teh spodbudah v približno istem času konkretno zavzemal tudi Lev Rupnik, šef pokrajinske uprave in vodilna osebnost Slovenskega domobranstva. Kot vojak je tudi prvi pričel s pravo vojaško akcijo. Po dogovoru z njim in po njegovih navodilih je že 8. novembra 1943 neodvisno od akcije SLS in polk. Kokalja odšel v Trst poročnik Marjan Lavrič, da bi se z nemškimi oblastmi domenil o vsem, kar se tiče organizacije, preskrbe in delovanja »Primorskega odreda« slovenskih domobrancev pod njegovim vodstvom. Po domobrantskih virih se je res sporazumel, da bo v Trst zaenkrat pripeljal 20 ljudi, ki naj bi v najkrajšem času odšli na teren, v aktivno borbo proti partizanom. Zagotovil naj bi si tudi možnost rekrutacije in dovoljenje za dotok mnogih ljudi iz Ljubljane. Dejansko je tako 15. novembra odšla iz Ljubljane na Primorsko skupina 29 domobrancev, ki naj bi jim potem sledili še drugi. Odred je res vodil por. Lavrič, v njem pa je tedaj bilo vsaj sedem mož, ki so pozneje postali častniki SNVZ, vsi pa so bili iz Ljubljane, v glavnem delavci in študentje. Kot prostovoljci so bili dodeljeni varnostni policiji in so v Trstu pričeli z vežbanjem, hodili so v patroljne akcije skupaj z Nemci in jim pomagali kot tolmači. Zasliševali so ujete partizane v tržaških zaporih in širili protikomunistično propagando. Ves čas so imeli težave z vprašanjem prisotnosti, saj tudi Nemcem ni bilo povsem jasno, kam ti Slovenci spadajo, ali so policisti v ožjem smislu, ali pa pripadajo k SS. 4. decembra je por. Lavrič na sestanku pri SS-Sturmabführerju Lerchu ugotovil, da so dodeljeni napačnemu oddelku, želel je takoj oditi v Gorico, a ga tja niso pustili. Ker je hkrati zvedel za polk. Kokalja in kakšna funkcija mu je bila poverjena, je odšel k njemu ter mu očital, da je med njimi zelo slaba zveza, saj je za njegovo prisotnost v Trstu zvedel šele od Nemcev. Kokalj je poročniku sicer obljubil pomoč, a ni mogel dosti storiti, ker so Nemci sredi decembra Lavričeve može dodelili SS-Karstwehr bataljonu, premestili 2 desetini v Gradiško, medtem ko je ena pod vodstvom narednika Janeza Špeha ostala v Trstu. Ti domobranci so potem sicer nadaljevali z urjenjem, celo v samostojne akcije po terenu so se spuščali, a zaradi svoje maloštevilnosti niso razen patrolnih pohodov proti partizanom mogli storiti ničesar. Sam Rupnik je tedaj potrdil, da ta domobrantski odred ni bil v nikaki zvezi ne s Kokaljem in niti s štabom domobranstva v Ljubljani, marveč podrejen le SS komandi v Trstu. Končno, ko Nemci iz teh domobrancev niso mogli napraviti nič večjega in je Lavrič pričel delati težave, so jih 13. januarja 1944 podredili polk. Kokalju, ki naj bi poskušal potem izposlovati popolno pristojnost nad odredom, vendar je ta formalno še naprej ostajal v okviru varnostne policije ter se je ta zadeva vlekla še daleč v leto 1944.¹⁸

General Rupnik je poskušal tudi z drugimi, propagandnimi ukrepi vplivati na razvoj položaja na Primorskem. Tako je npr. hotel izposlovati 30. novembra 1943 pri Rainerju dovoljenje, da bi se na Primorsko pošiljali slovenski častniki in knjige, pri čemer je navedel, da pol milijona Slovencev v 25 letih pod Italijo ni imelo nobene slovenske šole, časopisov, knjig in društev in kljub vsemu se narodnostni značaj Primorske ni bistveno spremenil. Pristavil pa je, da bi slovensko besedo pošiljali samo v slovenske kraje.¹⁹ To se je pozneje v resnici dogajalo, saj je bilo za domobrantsko akcijo velikega prapagandnega pomena.

Polk. Kokalju, okrog katerega se je torej osredotočila glavna akcija za vzpostavitev primorskega domobranstva, je višji SS in policijski vodja Globocnik »na osnovi načelnega pretresanja« 26. novembra 1943 poslal smernice za ustanavljanje SNVZ, ki jih je nanizal v 16 točkah. Naj jih naštejemo:

1. Globocnik določa Kokalja za inšpektorja deželne varnosti v onih delih operacijske cone, kjer so naseljeni Slovenci, z nalogo, da vzpostavi varnostni zbor, pri

čemer je bila seveda izvzeta Ljubljanska pokrajina, saj tam Globocnik ni imel nobene oblasti.

2. Kokalj je njemu neposredno podrejen in dobiva od njega vse nadaljnje smerice delovanja.

3. Naloga varnostnega zbora naj bi bila, da ustvari na vsem ozemlju razprostranjeno varnostno organizacijo, ki je krajevno vezana, mora skrbeti za red in mir ter ima lastne voditelje, ki potrebna navodila sprejemajo od krajevnih nemških poveljstev.

4. Najmanjša enota varnostnega zbora je krajevna varnostna straža, ki jo sestavljajo vsi zbrani pripadniki zbora v enem kraju. V večjih krajih ta straža tvori največ 10, v manjših pa največ 20 odstotkov domačega prebivalstva. Več krajevnih straž se nato združuje v skupine varnostnih straž, več skupin pa v odseke varnostnih skupin.

5. Krajevna varnostna straža vrši načelno svojo službo le v kraju, kjer je nastala in mora biti nameščena skupaj v vojašnicah.

6. Po potrebi se lahko enote varnostnih straž občasno (od slučaja do slučaja) združujejo.

7. Na območju vsakega predstavnika višjega SS in policijskega vodje se nahaja regrutna šola, v kateri se bo vsakega pol leta nekaj časa vežbal vsak pripadnik varnostnega zbora. Iz varnostnega zbora se bodo izbirali častniki in podčastniki, ki se bodo za to usposabljali v šolah, za podčastnike najmanj 3 tedne, za častnike 6 tednov.

8. Pripadniki varnostnega zbora bodo imeli svojo uniformo in oborožitev. Za oborožitev bo ustrezne predpise izdal poveljnik redarstvene policije.

9. Varnostni zbor je načelno sestavljen le iz pripadnikov ene narodnosti in naj nosi odgovornost za red in mir med prebivalstvom.

10. Ko bo varnostni zbor v svoji organizaciji popolnoma izgrajen, da bo jamčil za varnost in mir, bodo varnostne enote druge narodnosti odstranjene iz dotičnih krajev.

11. Iz vrst varnostnega zbora se bodo pozneje pridobivali tudi vojaki za pomožno policijo in SS, pri čemer se bo gledalo predvsem na rasni izbor.

12. Globocnik je pooblastil poveljnika redarstvene policije, da Kokalju vsak čas izda navodila organizacijsko materialne narave v smislu njegovih prejšnjih povelj (4. 11. 1943).

13. Uradni sedež Kokalja je Trst.

14. V gospodarskem in denarnem pogledu je Kokalj podrejen višjemu SS in policijskemu vodji, torej v vseh zadevah izplačila, financiranja, obleke, oborožitve in opreme.

15. Poveljnik redarstvene policije bo skrbel, da se predračuni in zahteve glede opreme in oborožitve pravočasno predlože Globocniku.

16. Pripomočke propagandnega in kulturnega značaja, ki jih potrebuje Kokalj za svoje delo, mu bo preskrbel Globocnik.

Polkovnik naj bi mu potem dostavil potrebne predloge, npr. osnutek organizacijskega načrta, kazenskih odredb, v odobritev, pri čemer Globocnik pričakuje, da bo pohitel, da se bo čimprej vzpostavila nova vojaška sila. Na kraju poveljnik policije zaključuje: »Vaša naloga naj služi zaščiti naroda in s tem političnemu miru. Nemški narod bo cenil Vaše zasluge po Vašem uspehu.«²⁰

Glavni razlog za ustanovitev SNVZ naj bi bila tudi v tem dopisu omenjena skrb za red, mir in varnost domačega prebivalstva, kar je prevedeno pomenilo boj proti partizanom in je bilo v korist nemškega okupatorja pa tudi v interesu protirevolu-

cionarnega vodstva. SNVZ naj bi bil organiziran po teritorialnem načelu v obliki nekakšnih vaških straž, ki so spominjale na tiste v Ljubljanski pokrajini pred kapitulacijo Italije. V tem načrtu je jasno prišla do izraza odvisnost teh bodočih straž od Nemcev, predvsem v organizaciji, akcijski odvisnosti od krajevnih nemških poveljnikov, še bolj pa pri vseh ostalih področjih kot je hrana, obleka, oprema, orožje, regrutacija častnikov, pri čemer naj bi v perspektivi SNVZ služil celo kot rezerva za dopolnjevanje nemških SS in policijskih enot. To je bila v bistvu perspektiva nemških pomožnih plačanih enot, pri čemer je pa res, da si je okupator oziroma Globocnik v tem načrtu predstavljal formiranje teh straž zelo enostavno, kot da za to po deželi ni nobenih ovir, kot da so nacisti popolni gospodar celotnega ozemlja in kot da ne bi bilo ljudske oblasti, ki jo je skoraj povsod izgradilo NOG. Za SNVZ se je tudi po tem nemškem načrtu kazala kaj slaba perspektiva, pri čemer se je tu slovenski narod omenjal le kot teritorialna označba za področje, na katerem se organizira varnostni zbor. Ničesar pa ni bilo o tem, kar je bilo za Primorsko tako zelo važno, da se SNVZ bori za slovenski narod, nasprotno, Globocnik je v zadnjem stavku celo poudaril, da je pri vsej stvari zainteresiran predvsem »nemški narod«.

S tem, ko je polk. Kokalj prejel formalni mandat za ustanovitev in vodstvo, vendar le kot inšpektor, SNVZ, pa še zdaleč niso prenehale različne druge akcije ljubljanskih reakcionarnih vodstev, ki so v glavnem neodvisno druga od druge še naprej neposredno na terenu skušale organizirati ali vsaj s propagando pripraviti zveze in vzdušje za začetek domobranstva na Primorskem. Ta razdrobljenost protirevolucionarne akcije, ki je bila posebno agilna na Goriškem in Tolminskem, je trajala še globoko v leto 1944, če ne prav do konca vojne in je imela predvsem tri politično obarvane komponente. Peter Odilo je npr. sam potrdil, da delo za domobranstvo poleg NOG in deloma Italijanov predvsem ovirajo ljudje iz Ljubljane, ko različne skupine delajo vsaka na svojo roko in celo druga za drugo ne vedo. V Trstu so se predvsem mudili eksponenti SLS in Glavačeva skupina, v Gorici pa so se na svojo pest z Nemci in Jankom Kraljem pogodili Stražarji in vodili svojo lastno propagando. Polk. Kokalj naj bi zaradi tega imel velike težave ter je moral previdno nostopati ter se boriti proti razbijanju sil. Značilna je bila npr. izjava mihajlovičevca, kajti tudi ti so z majorjem Novakom na čelu pristavljali svoj lonček, Franceta Juvana, da na Primorskem »njihova stvar dobro napreduje, le da polk. Kokalj nima pravega razumevanja za njihove težnje«. Po drugi strani pa je dr. Cril Žebot celo iz Rima opozarjal na ustvarjanje Novakove ilegale na Primorskem, ki so jo menda Nemci dovolili.²¹ Podobno omenja četniško ilegalo nam že znani »primorski rodoljub«, ki pravi, da le-ta kjer more, »nagaja polk. Kokalju, ko je vendar že ogromno težav z OF, ki intrigira vsepovsod in kakor v zasmeh slišimo, da so v Ljubljani taki ljudje, ki polk. Kokalja označujejo za ilegalca. To je vendar smešno, ko pa dejansko njemu niti omeniti ne smeš ilegale, ki jo smatra za veliko napoto pri vsakem resnem delu«.²² Torej spet stara pesem, ki je bila značilna za protirevolucionarni tabor ves čas vojne. Ob svojem izdajalskem hlapčevstvu do okupatorja je med seboj neprestano ljubosumno tekmoval ter se boril za morebitno oblast po vojni in pri tem igral na več kart hkrati, kar se je ponavadi izražalo v vzpostavljanju cele vrste ilegal in celo »legalnih ilegal«.

Opombe

¹ Slovenec 24. 9. 1943.

² Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo. Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1970, str. 244.

³ Iz Rupnikovih govorov. Njegove poslanice in govori od septembra 1943 pa do avgusta 1944 so zbrani v posebni brošuri, ki je izšla septembra 1944 pod naslovom Beseda našega prezidenta, medtem ko so vsi ostali govori objavljeni v tedanjih ljubljanskih časnikih.

⁴ Verordnungs- und Amtsblatt des Obersten Komissars in der OZAK, št. 4, 7. 12. 1943, odredba 10; Slovenec 1. 1. 1944.

⁵ Arhiv IZDG, fond Slovenskega domobranstva, fasc. 274/III.

⁶ Na tako Rainerjevo naravnost opozarja poročilo ppolk. Kuhna in majorja Degenerja o službenem potovanju po Italiji iz maja 1944. National Archives Washington, T-175, R-8, kar je povzel tudi Karl Stuhlpfarrer v svoji knjigi »Die Operationszonen Alpenvorland und Adriatisches Küstenland 1943—1945«, Wien 1969, str. 90.

⁷ Arhiv CK ZKS, poročila VOS iz Ljubljane.

⁸ Prav tam.

⁹ Arhiv IZDG, fond Slovenskega domobranstva, fasc. 122/III.

¹⁰ Arhiv IZDG, fond Slovenskega domobranstva, Vesti 7. 2. 1944, fasc. 111 b/V.

¹¹ Arhiv CK ZKS, poročila VOS iz Ljubljane.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Križnar, Slovensko domobranstvo, str. 243—244.

¹⁶ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 369.

¹⁷ Mikuž, Pregled III, str. 161.

¹⁸ Arhiv IZDG, fond Slovenskega domobranstva, Vesti 5. 2. 1944, fasc. 111 b/V; Mikuž, Pregled III, str. 342.

¹⁹ Mikuž, Pregled III, str. 192.

²⁰ Arhiv IZDG, fond Slovenskega narodnega varnostnega zbora, fasc. 5/II, Globocnikov dopis Tgb. št. 790/43 A. Z. 1093.

²¹ Arhiv CK ZKS, poročila VOS iz Ljubljane.

²² Arhiv IZDG, fond Slovenskega domobranstva, Vesti 7. 2. 1944, fasc. 111 b/V.

Janez Kramar

Prezgodnje konsekvence

Nadaljevanje in konec

Bregar mi očita, da sem preveč verjel Pečnikovi izjavi, da sem premalo pregledal še neke akte itd. Za Pečnikove podatke pred odhodom na Primorsko sem koristil tudi vlogo Ivana Pečnika za dodelitev spomenice 1941, kjer med drugim navaja, da je sodeloval pri napadu na Italijane v Iškem Vintgarju. Bregar se pri svojem dokazovanju poslužuje memoarskega zapisa iz leta 1944. Ob primerjavi tega zapisa, Dakijevih poročil in italijanskega poročila o ofenzivi oboroženih sil je na dlani, da gre za eno in isto italijansko ofenzivo. Avtor memoarskega zapisa datira italijansko ofenzivo 3 tedne prezgodaj, kar za memoarske zapise, izjave, poročila za leto 1941 ni nobena redkost. Potrdilo pa nam daje tudi Taddeo Orlando, komandant divizije granatieri di Sardegna. V dopisu z dne 14. novembra 1941 poroča Robottiju, da se bodo banditi ponovno zbrali v predelu južno od Mokrca in to utemeljuje s tem, da kr. karabinjeri vse do znanih operacij 2. bataljona 1. grenadirskega polka več mesecev niso kontrolirali vasi Rob, Zapotok, Osredek pri Robu, Cento, Krvavo peč, Osredek pri Krvavi peči, Rakitno, Ustje itd. in to zaradi navedenih krajepisnih težav ter navzočnosti aktivnih in napadalnih oboroženih tolp, ki so od vsega začetka bile v tem predelu. Poroča nadalje, da je komunistična propaganda našla ugodna tla v večini vasi (učitelj v Robu, župnik na Kureščku), da so kmetje organizirani v »kmečko obrambo« prisegli zvestobo OF.⁶² Tudi 15-dnevno poročilo L. Bruchettija z dne 23. septembra nima nobenega poročila o policijski akciji sredi septembra 1941, omenja pa v kasnejših poročilih oktobrsko ofenzivo italijanskih oboroženih sil. Trenja med italijansko civilno in vojaško oblastjo v Ljubljanski pokrajini so se med in po italijanski oktobrski ofenzivi še bolj zaostрила. Grazioli npr. je poročal notranjemu ministrstvu, da M. Robotti in T. Orlando stremita le za tem, da bi se vojska polastila oblasti. EkspONENT takšnih stremeljenj je Robotti, ki kot človek brez stila in značaja ne bi smel biti na takem položaju. Odredbo o zaščiti javnega reda so izsmejali in kritizirali.⁶³ Po razbitju obeh partizanskih operativnih enot oziroma polbataljonov v drugi polovici oktobra je Robottiju zrasel greben. Izkoristil je sleherno priložnost za napade na civilno oblast zlasti na E. Graziolija. V takšnem nastrojenju je tudi njegovo poročilo z dne 30. novembra,

v katerem se pritožuje nad neaktivnostjo zasedbenih oblasti po oktobrski ofenzivi zlasti v Ljubljani, nad pasivnostjo pri zatiranju komunistične propagande in komunističnih groženj. Končno se spravi še na porazno veliko čiščenje Iške vasi, navaja pomoč vojaštva v jasni nameri, da bi uspehe vojaške oktobrske ofenzive še povečal, vlogu italijanskih policijskih sil pa čim bolj zmanjšal.

Bregar je v svoji zahtevi po konsekvencah uspel, da so avtorji velikega dela »Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945« na str. 145 takole opisali policijsko akcijo: »V dneh 14. do 16. septembra je 50 policijskih agentov s 4 policijskimi psi ter s pomočjo skoraj 2000 vojakov in 100 oficirjev divizije »Granatieri di Sardegna«, ki jih je dalo poveljstvo XI. armadnega korpusa, prečesalo ves Mokrc. Prodirali so iz Želimelj čez Golo in iz Velikih Lašč čez Turjak in Zapotok ter Rob na Krvavo peč, v kanjonu Iške pa so postavili zaporno črto. Po spopadu pri Zapotoku 15. septembra so se partizani Mokrške čete premaknili proti Iški, prebili sovražnikovo zaporno črto in se v skupinah umaknili na Krim, okupatorjeve čete pa so iz treh strani prečesale zemljišče do vrha Mokarca. Toda partizanov niso našli. Odkrile so le tabor s 4 barakami in ga požgale«.

Iz vsega tega je razvidno, da se je avtor gornjega slepo pokoraval zahtevi F. Bregarja ter policijsko akcijo obogatil z operacijami, ki jih je enota divizije sardenjskih grenadirjev izvedla 7. oktobra 1941. Takšne ofenzive kot jo prikazuje omenjeno delo ne omenjajo v anketnih listih, izjavah, spominih Dušan Pirjevec, Dušan Majcen, Franc Pokovec, Ante Novak in drugi, ki so bili prav tedaj v sprejemnem taborišču Jazbine pod Kureščkom. Prepričan sem, da bi se ti ofenzive v kolikor bi bila kot prostovoljci-novinci še kako spominjali.

1. Primorska četa

O odhodu 1. Primorske čete z Mokarca razpolagamo s štirimi neposrednimi pričami: Janko Sekirnik-Simon, Stanko Semič-Daki, Ivan Pečnik-Vatom in Ervin Dolgan.

Janko Sekirnik, ki je bil do začetka oktobra za zvezo med Ljubljano in partizani na Mokrcu piše, da je po italijanski ofenzivi odšla najprej Majcnova četa na Dolenjsko in nato skupina Ervina Dolgana kot 1. Primorska četa.⁶⁴ Dva Dakijeva zapisa najbližja dogodku sta iz leta 1950⁶⁵ in leta 1951.⁶⁶ V obeh primerih navaja Daki, da je peljal 1. Primorsko četo v Loško dolino, da se je vrnil na Mokrc neposredno po ofenzivi italijanskih oboroženih sil, oziroma, da se je oktobrska ofenziva začela 14 dni po napadu Italijanov v Iškem Vintgarju.

Prva izjava Ivana Pečnika (roj. 16. 8. 1923) je iz leta 1942.⁶⁷ To Pečnikovo izjavo Bregar razčlenjuje⁶⁸ in ugotavlja, da velik del Pečnikove izjave na sodišču ne drži, da je odprta Pečnikova trditev o Dakijevi in Hribarjevi poti iz gozda nad Metuljami nazaj na Mokrc, da si je Pečnik izmislil datum svojega odhoda v partizane in da Pečnikovi podatki ne morejo služiti kot verodostojni kronološki temelj. Obstoji pa tudi Pečnikova vloga iz leta 1947 za dodelitev spomenice 1941,⁶⁹ ki je Bregar ni poznal. V njej Pečnik navaja, da je 17. julija stopil v partizane na Mokrcu, da je bil tam do septembra 1941, da je bil njegov komandant Slavko nato pa Milan Majcen, da je avgusta ali septembra sodeloval na napadu na Iško, da so bili pred odhodom (navaja november?!) razformirani po grupah za Štajersko, Gorenjsko, Dolenjsko in Primorsko, da jih je Daki peljal do Loža in dalje do meje in tam čakal Ervina Dolgana. Pečnikovi vlogi je priložena tudi Dakijeva izjava z dne 17. marca 1947, da je Ivan Pečnik prišel sredi avgusta 1941 v Mokrško četo, da ga je sprejel Slavko

Židanek, da je dobil partizansko ime Vatom, da ga je kasneje spremljal s skupino, ki je odšla na Primorsko, do bivše jugoslovansko-italijanske meje in da je za komandirja nove formacije za Primorsko postavljen Ervin Dolgan.

Samo po sebi razumljivo je, da Pečnik na sodišču ni hotel izjaviti, da je bil v partizanih že od srede julija, točno od avgusta 1941, zato je razumljiva njegova fabula o odhodu v partizane 28. septembra. Nobenega razloga pa ni, da bi odklanjali Pečnikovo izjavo na sodišču o poti 1. Primorske čete z Mokrc. Dal jo je le nekaj mesecev po dogodku in z opisom potovanja ni mogel škoditi niti NOG niti sebi. Njegov opis se v glavnih obrisih ujema tudi z Dakijevimi podatki s to razliko, da Pečnik nekaj mesecev po dogodku še ni pozabil datumov. Ne strinjam se z Bregarjem, ki trdi, da Pečnikovi podatki ne morejo služiti kot verodostojni kronološki temelj.⁷⁰ Pečnik je na zaslišanju 13. junija 1942 navedel, da je med čakanjem za odhod na Primorsko slišal, da mora njihova partizanska skupina ustvariti na Primorskem močno enoto in delati močno propagando, da bi navdušila Primorce za borbo proti fašistični Italiji. Pečnikova izjava se ujema z Dakijem, ki piše, da je v skupini pred odhodom govoril Janez Hribar in poudaril njene naloge. Po Pečniku je 6. oktobra zvečer četa odšla na Primorsko, Daki pa v logor na Mokrc. 7. oktobra zvečer je četa na Primorskem že dobila hrano, ki so jo pripravili vaščani Narina. 8. oktobra se je ustavila pri Stari Sušici in tega dne je Dolgan poslal Pečnika zaradi ožuljenih nog z vlakom v Ljubljano.⁷¹

Mnogo gradiva o poti 1. Primorske čete imamo od Ervina Dolgana, ki pa je največ doprinesel, da se je toliko časa vlekla zmeda okoli datuma prihoda 1. Primorske čete na Primorsko. Posredoval bom samo nekaj njegovih zapisov, izjav in podobno. Po anketnem listu je E. Dolgan avgusta 1941 stopil v Mokrško četo. Izjavi Dolgana iz leta 1944 in 1945 sta skoraj enaki. Prvo izjavo je dal v akciji zbiranja spominov prvoborcev, drugo pa leta 1945 in se nahaja v Vojno zgodovinskem institutu v Beogradu. V obeh navaja, da je 2. septembra prišel s partizani na Primorsko. V izjavi »Nekaj podatkov o delu KPS...« pa začne Dolgan že z velikimi razlikami pri datumih. Navaja, da sta z Karlom Maslom, ki je julija prišel na dopust iztirila vlak pri Narinu, da se je po enem mesecu, začetek avgusta vrnil v Ljubljano. V avtobiografiji iz leta 1953 piše, da je bil maja 1941 po sklepu CK KPS in po nalogu Toneta Tomšiča poslan na Primorsko, da je v kratkem času postavil prve organizatorje in zaupnike OF, da je začetek poletja 1941 odšel v Ljubljano na poročanje in da je bila julija določena skupina 7 partizanov za odhod na Primorsko. V članku »Prvo partizansko taborišče na Primorskem«, ⁷² ki je bil napisan po pripovedovanju Dolgana, je uvodoma ugotovitev, da se edini preživeli partizan in komandant prve skupine partizanov na Primorskem ne spominja točnega datuma tega srečanja, ki je bilo po dokumentih v Muzeju narodne osvoboditve nekaj dni morda celo mesec pozneje. Po obsegu največji sestavek je napisal Dolgan 1976. leta, ⁷³ toda v njem ne omenja več, kdaj so prvi partizani prišli na Primorsko.

Iz Dolganovega gradiva je mogoče izluščiti naslednje. V drugi polovici septembra 1941 je Dolgan prišel v Ljubljano, ker je bila situacija ugodna za oborožen upor na Primorskem.⁷⁴ Tonetu Tomšiču — z njim ga je povezal Mirko Kokalj — je pod Bellevuejem poročal, da je ljudstvo na Primorskem za OF, da pa večjih sprememb na Primorskem ne bo, dokler ne bo tudi tam oborožene formacije. Nato je kurirka Vesna Straničeva povezala Dolgana z Mihom Marinkom in dr. Alešem Beblerjem. Prvi je po vrnitvi s posvetovanja v Stolicah pripovedoval Dolganu med sprehodom ob Ljubljani pri Tromostovju o izkušnjah v Srbiji. Dr. Aleš Bebler pa mu je dal nasvete vojaškega značaja, mu govoril o načinu bojevanja v Španiji, priporočal taktiko hitrih premikov, razoroževanje italijanske vojske, napade na motorna

vozila, sabotaže na železniških progah itd. Marinko in Bebler sta pripravljala Dolgana v glavnem na oboroženo borbo v smislu smernic, ki sta jih Marinko in Leskošek prinesla s posvetovanja v Stolicah. Te nehotе potrjuje tudi Bregar,⁷⁵ ko piše, da so člani CK KPS, s katerimi se je Dolgan sešel, celo bolj optimistično ocenjevali pogoje za razvoj oborožene vstaje kot Dolgan sam, ki je presojal svoje ljudi kritičneje in ne tako ugodno, oziroma je videl grozeče težave. Sprejet je bil sklep o ustanovitvi 1. Primorske čete, ki naj bi na Primorskem začela z oboroženim uporom.

Po redni zvezi preko Črne vasi je Dolgan odšel na Mokrc v Šolsko četo, da bi se seznanil s partizanskim načinom bojevanja. Četa je na terenu zbirala orožje in strelivo in v neki akciji, pri kateri je bil zraven tudi Poki (Franc Pokovec), je prišel Dolgan tudi do daljnogleda. Dolgan je sodeloval nadalje pri napadih na italijanske patrulje na progi Lavrica—Škofljica. Četa se je prehranjevala v glavnem s fižolom in srnami, ki jih je ustrelil Daki.

Po Dolganu naj bi imela četa 15 borcev, toda javilo se jih je le 12. Kasneje se je število skrčilo na 8 iz strahu pred utrjeno bivšo jugoslovansko-italijansko mejo, pred nepoznanimi goličavami, pred močno razpredeno fašistično obveščevalno službo na Primorskem.⁷⁶ Štirje borci Ervin Dolgan, Milko Puntar, Ivan Sancin iz Doline in Peter Celik iz Reke pri Cerknem so bili člani KPS.

Podatki o prihodu partizanov na Primorsko zbrani v množični dokumentaciji. Mica Matjonova in Anton Zafret iz Stare Sušice navajata, da je avgusta 1941 prišel v hišo Jovo in prosil hrane zase in še za 6 partizanov oziroma, da se je 1. septembra ustavil pri njegovi hiši Dolgan in imel agitacijski govor. Franc Žetko — Mrkuzov France je izjavil, da so Dolganovi partizani prišli v Volče konec septembra, ko so kosili otavo. Ob tej priložnosti je Dolgan na Žetkovo drezanje, naj pove, kdo ga je napotil k njemu, odgovoril, da ga je neki človek iz Ljubljane, ki je dober znanec Možetovih iz Dolenje vasi pri Senožečah.⁷⁷ Potemtakem so odbori OF ustanovljeni na pobudo Oskarja Kovačiča v Senožečah, Dolenji vasi in okolici že sodelovali z oboroženim bojem primorskega ljudstva. To potrjuje tudi prenočevanje 1. Primorske čete v Dolenji vasi pri Lovrenčetovih. Marija Može je namreč izjavila, da je sin Jože oktobra 1941 pripeljal k njim skupino partizanov, ki so pri Lovrenčetovih tudi prenočili.⁷⁸ Josip Zidar navaja v nekem poročilu, da je prva skupina partizanov prišla iz Slovenije 4. oktobra.⁷⁹ V izjavah in prispevkih iz Gornje Branice in okolice je prihod primorskih partizanov največkrat datiran konec avgusta. Antonija Kante iz Kobolov št. 7 trdi, da so prvi partizani prišli v njeno hišo 28. avgusta. Ivanka Škapin iz Veliškega polja, da je avgusta prišlo k njej pet fantov z nahrbtniki, da jih je postregla in da je bil med njimi tudi Maslo. V prispevkih NOB iz Gornje Branice, Štjaka, Vrabc, v prispevkih Josipa Boljeta-Jamnika je prihod partizanov datiran konec avgusta 1941.

Med množično dokumentacijo prvoborcev na Krasu sem našel trditve tudi za prihod primorskih partizanov oktobra meseca. Marija Škapin iz Veliškega polja je za oborožene prebivalce slišala 10. oktobra 1941, ko so lačni prišli k sosedu Jelerčiču. Karolina Jelerčič pa je partizanu, ki je istega dne obiskal njenega moža dala nekaj hrane za tovariše v gozdu. Po Avgustu Humarju (Studeno št. 27) je Viktor Ukmar, poročen s Kantetovo hčerko, prišel v Studeno, jih obvestil o prihodu partizanov in pozval na sodelovanje. Po tem obisku so vaščani Studena v enem tednu dvakrat odšli v Gornjo Branico in pri drugem obisku tudi trgali grozdje.⁸⁰

O prihodu 1. Primorske čete poročata tudi Karlo Maslo in Anton Ferjančič-Zvone, ki sta oktobra oziroma novembra bila v njenih vrstah. V obširni biografiji poroča Maslo, da je prišel na dopust oktobra meseca in da se je povezal z Dolganom, ki je

po nalogu CK KPS nekoliko pred tem prišel iz Ljubljane z nalogo, da organizira oborožen upor. Konec oktobra sta skupaj iztirila vlak med Kilovčani in Narinom. O tej akciji je dober teden dni kasneje poročal tudi Slovenski poročevalec.⁸¹ V izjavi iz leta 1952 omenja Anton Ferjančič-Zvone, da je novembra stopil v partizansko skupino, ki je oktobra prišla na Primorsko.⁸²

Jožica Židanek je v prispevku, ki ga je dala v Gornji Branici 12. februarja 1961 izjavila, da se je okoli 1. septembra oglasil pri njej Lojze Likar in ji prinesel pozdrave njenega brata (Slavko Židanek-Slavc). Antonija Kante je na istem sestanku izjavila, da so partizani prišli v hišo 28. avgusta, da se tega dobro spominja, ker je morala takrat prodati pršut, da je lahko plačala davke. Njena izjava pa bolj govori za oktober, kajti davke so plačevali kvartalno.

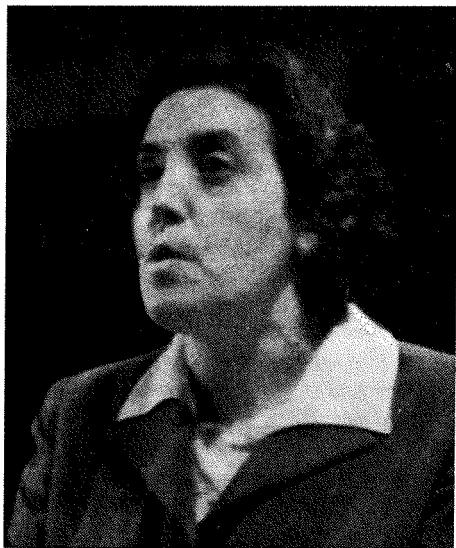
Vsako leto objavljajo Primorske novice prigodne članke pred občinskim praznikom sežanske občine. Tudi G. Baruca je 1975 nanizal nekaj pričevanj o prihodu partizanov in jih datiral avgusta meseca. Navedel je npr. izjavo domačina Stanka Kralja-Škrkova, da je 1941. leta služil vojaški rok v Semiču (23. polk divizije Isonzo, op. J. K.), da je slišal o napadu dveh civilov, ki sta na zahtevo legitimiranja ubila enega vojaka dva pa ranila in da je potem avgusta prišel domov na kmečki dopust in da so takrat na Krasu že bili partizani. Če bi G. Baruca preveril podatek, bi lahko ugotovil, da so belokranjski partizani šele 6. septembra 1941 na cesti Črnomelj—Griblje iz zasede napadli vojake obmejne in finančne straže ter dva ubili enega pa ranili. Podatek G. Baruce izpodbija tudi sam Stanko Kralj, ki v izjavi starejšega datuma navaja, da je bil prvi sestanek ilegalnih delavcev-partizanov in vojakov — ki so bili na dopustu na Gočah 30. novembra 1941.⁸³

Primorska je dobila svoje partizane v času, ko je Benito Mussolini govoril; da ne bi bilo Hitlerjevega pohoda na Moskvo, ki bo sigurno zmagovit, če ne bi dvajset let pred tem bilo pohoda na Rim, če ne bi prvi med prvimi Italijani dvignili zastavo protiboljševizma. Primorska je začela z oboroženo vstajo, ko je ves svet pričakoval Hitlerjevo zmago v Rusiji.

Okrepljeno politično delo

Izvršni odbor OF je po posvetovanju v Stolicah do skrajnosti razvil svojo dejavnost. Prve dni oktobra je izdal »Kratko navodilo terenskim, krajevnim, rajonskim in okrožnim odborom OF«, v katerem je pozival odbore OF, naj prenehajo s pripravi na bodočnost in preusmerijo vse delo v osvobodilno akcijo; prično naj zbirati narodni davek, posojilo svobode, zimske potrebščine za partizane, zbirajo naj prostovoljce, vrše agitacijo po smernicah OF, zaostrijo narodno disciplino, se neizprosno borijo proti narodnim izdajalcem, defetistom, širijo mrežo terenskih odborov OF ter s povečanjem samozvesti in aktivnosti prevzamejo elemente ljudske oblasti.⁸⁴ Določil je odborom OF kot temeljno nalogo povečano regrutacijo partizanov, ki bo omogočila zlom nemškega in italijanskega fašizma. V članku »Za pravilno linijo OF«⁸⁵ je Boris Kidrič opozoril odbore OF na povečano politično delo, na snovanje OF, ki predstavlja zaledje partizanskemu gibanju.

Tone Tomšič je z odhodom prvih partizanov na Primorsko vse razpoložljive partijske kadre poslal na Primorsko in vse partijske komiteje ob stari jugoslovansko-italijanski meji zadolžil za politično delo in za navezovanje stikov z revolucionarnimi in naprednimi ljudmi na Primorskem. V Trst je prišel Franc Hvalič, španski borec,⁸⁶ v Goriška Brda (Kojsko) Emilijan in Andrijan Kumar z vednostjo Franca Leskoška in Oskarja Kovačiča⁸⁷ z nalogo, da bi povezala stare člane partije z Oskarjem Kovačičem. Prve dni oktobra se je preselil iz Ljubljane v Koprivo

Politični delavci, ki so odhajali na delo na Primorsko, so se naslanjali v veliki meri na komuniste in ena od teh je bila znana učiteljica Mara Samsa

na Krasu Hilarij Kariž-Stojan. Razvil je dejavnost v Dutovljah, Divači in okoliških vaseh ter imel zveze z dr. Vitom Kraigherjem v Ljubljani in Kovačičem v Trstu.⁸⁸

Tolminska je odbore OF vzpostavljala na pobudo gorenjskih političnih organizacij. Na Tolminskem je ustanavljal odbore OF Andrej Kavčič.⁸⁹ Andreja Brovča je poslal v Baško grapo partijski sekretar Vodopivec iz Kranja,⁹⁰ na Cerkljanskem je bil politični delavec Stucin Jaka-Cvetko, na Idrijskem Ivo Tominc, v Kneži Kogoj, star revolucionar. V Ljubljano sta kot kurirki hodili Darinka in Danica Kogoj. Zveza z Ljubljano je šla tudi preko Hotederšice in Planine, kjer je bila za zvezo »tolminska Vera«. V Trziču in okolici so bili glavni organizatorji OF še vedno Strugarjevi.⁹¹ V Senožečah in okolici sta brata Može vključevala ljudi za OF v Divači (Zdravko Rijavec, Franc in N. Skapin), Senadolah (Jože Gerželj, Andrej Hreščak), v Hruševju (Ivan Žakelj). V Postojni in Zalogu sta bila zaupnika OF Tomaž Vodopivec-Sedlar in trgovec Polojac.⁹² Na Vipavskem sta širila OF Saša Lemut in Vojan Rehar.

Kljub stalnim premikom s 1. Primorsko četo, je Dolgan delal politično tudi na terenu. Po njegovem poročilu leta 1941 na terenu še ni bilo KPS, bili so pa ljudje sposobni za sprejem, in to v Jelšanah (1), v Ilirski Bistrici (4), v Topolcu (3), Ostrožnem brdu (2), Čeljah (2), Volčah (1), Studenem (2), Postojni (2), Knežaku (1), Stari Sušici (2), Šembijah (2).⁹³ Odbori oziroma zametki OF so bili v Petelinjah, na Pivki, kjer so delali Požarjevi, v zaselku Parje (neki kmet), Šembijah (Šumaj), Podtaboru (neki krznar), Zagorju (Česnikovi), Knežaku (Avgust Šajn in neki brivec). Tilka Požar se spominja sestanka, ki ga je Dolgan sklical neko nedeljo in na katerem so bili Karlo in Malka Cucek, Franc Morel ter Jože in Marija Hreščak. Oktobra je bila konferenca v Vilharjevem gradu zahodno od Bača. Navzočih je bilo okrog 20 ljudi. Politični ljudje se spominjajo sestanka tudi severno od Knežaka (Šilen tabor). Približno tedaj je Dolgan sklical sestanek zaupnikov OF za brkinske vasi, Ostrožno brdo, Suhorje, Tatre, Erjavče, Košana itd. v vinogradski koči pri Janeževem brdu. Oktobra se že omenjajo odbori OF v Tatrach, Erjavčah, Čeljah, Kilovčah (pri ustanovitvi sodeloval Franc Benčan iz Planine pri Rakeku), Janeževem brdu, Gabrku, Šembijah. Zaupniki OF so bili v tem času Grahor v Bitnjah,

Eden izmed takih pri katerem so se oglašali aktivisti OF je bil tudi Albin Dujc

Ambrožič in Žagar v Ribnici, Jakob Male in Mihael Bubnič na Pregarjah. V Zg. Pivki in na Postojnskem je po Dolganovi izjavi bila organizacija v rokah Viktorja Hajne iz Zaloga, toda po izjavi Hajneta je bil organizator neki Jakob Morel. V Volčah na Vremščici je bil gonilna sila Franc Žetko.

Jeseni 1941 so prihajali novi organizatorji OF. V »Kučarijo«, podgorske vasi jugovzhodno od Ilirske Bistrice sta hodila brata Slavko in Viktor Kovač. Okrog Jelšan sta bila nekaka rajonska funkcionarja Vinko Brozina in Stojan Surina. V Novo Sušico je prišel Karel Kaluža ter z dezerterjem iz italijanske vojske Antonom Hreščakom skliceval po vaseh politične sestanke. V Slavino se je vrnil Anton Bele, ki je bil pred tem partizan v ljubljanski pokrajini.

Prihod 1. Primorske čete je pomenil za Gornjo Branico in okolico začetek razvoja OF. Po sestanku v Kantetovi hiši je bil Evgen Kante določen za organizatorja OF v Erzelju in Sp. Branici, Milan Kante za Štjak in Podrago, Viktor Ukmar za Štanjel in Šmarje, Gizela Ukmar za Gornjo Branico.⁹⁴ Navzočnost 1. Primorske čete je pripomogla k razvoju tudi v vaseh Vipavske doline (Manče, Goče itd.). Organizatorji OF so postali Gruntar iz Šmarja, Jožica Židanek iz Slapa, Ivan Mohorčič-Tiger iz vasi Lože. Pri ustanavljanju odborov so se naslanjali na komuniste. Bili so primeri, da so prenekateri smatrali OF za preširoko.⁹⁵

K razvoju NOG Primorske je mnogo pripomogel tudi narodnoosvobodilni tisk. Komisija za Primorsko s Tomšičem na čelu je izkoristila sleherno priložnost za pošiljanje NO tiska na Primorsko. Redno pošiljanje je bilo po železniškem kanalu preko Postojne. Dolgan je po tem kanalu prejemal NO tisk in ga skrival tudi pri sedlarju Tomažu Vodopivcu. Literatura pa je na Primorsko prihajala tudi po

drugih kanalih. Iz Loške doline sta jo nosila Franc Benčan in brat Karla Masla. Po kanalu Planina-Ravbarkomanda-Postojna je pošiljal NO tisk Franc Benčan, ki se je v jeseni preselil v Knežak k Andrejevim. Literaturo je nato Avguštin Šajn, ljudski pesnik iz Bača z Lojzom Volkovim iz trnja pošiljal v vasi Gor. Pivke, pa tudi preko Šembij v Ilirsko Bistrico. Po zaslugi Saše Lemuta je Vipavska prejela NO tisk preko Črnega vrha, Tolminska pa po kanalu Planina-Hotederščica.

Politični delavci so storili vse, kar so mogli, da bi prišli do NO tiska. V zasilni tehniki in Trstu⁹⁶ je razmnoževal NO tisk Josip Cerkvenič — Dušan Velimir z Zoro Perello in Bernardom Šemerlom.⁹⁷ Prve primerke NO tiska v hrvaškem jeziku je Josipu Zidarju pošiljal partijski funkcionar z Reke — Černi, od septembra dalje pa je Vojo Žnidaršič razmnoževal radijska in obveščevalna poročila na pisalnem stroju.⁹⁸

NO tisk so prinašali na Primorsko tudi politični delavci in borci. E. Dolgan je vedno, ko je odhajal na Primorsko, nosil s seboj tudi velike količine NO tiska.

Kljub temu je Primorska čutila veliko pomanjkanje NO tiska. Hilarij Kariž iz Koprive na Krasu, npr. je poročal, da je narod naklonjen OF, da pa zaradi pomanjkanja NO tiska in organizatorjev ni mogoče razviti uspešno propagando.

V Sloveniji ni bilo spontanega upora. Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja je temeljito pripravljalo odhod prvih partizanov na Primorsko in vložilo največje napore v izgradnjo OF, »zaledje partizanskega gibanja.«⁹⁹

V kratki zgodovini slovenskega partizanskega gibanja iz leta 1944, ki jo je napisal britanski obveščevalni oficir Wilkinson, je tudi podatek, da so Slovenci zgradili najprej »subverzivno« organizacijo in šele nato začeli z oboroženo vstajo.¹⁰⁰

Opombe

⁹² Zbornik dokumentov VI/1/191.

⁹³ Dopis Grazioliya z dne 2. 10. 1941 v VZI/463/1/10.

⁹⁴ Anketni list in izjava z dne 3. 2. 1953.

⁹⁵ Borec leto 1950, št. 1, str. 23.

⁹⁶ Glej opombo 60.

⁹⁷ IZDG, Tribunale Militare, fasc. 321, proces 1632.

⁹⁸ Borec 1963, str. 339.

⁹⁹ ACK ZKS.

¹⁰⁰ Borec 1963, str. 339.

¹⁰¹ Slovenski poročevalec z dne 22. julija 1953.

¹⁰² Ljudska pravica z dne 28. 8. 1957.

¹⁰³ »Začetki na Primorskem«, Primorske novice od 16. 1. do 13. 2. 1976.

¹⁰⁴ Na sestanku v Gor. Branici 12. 2. 1961 je E. Dolgan kot vzrok odhoda v Ljubljano omenil tudi to, da so bili na ilirskobistriškem območju neki organizatorji NOB, za katere pa mu v Ljubljani niso mogli dati pojasnila.

¹⁰⁵ Borec 1963, str. 287.

¹⁰⁶ Na sestanku v Gor. Branici 12. 2. 1961 je E. Dolgan navedel, da je četa imela samo 8 borcev, ker Slavko Židanek ni hotel izpolniti direktive Toneta Tomšiča in povelja glavnega poveljstva.

¹⁰⁷ Izjava F. Zetka v Volčah 12. 2. 1961.

¹⁰⁸ Izjave primorskih žena — aktivistk v PMK.

¹⁰⁹ J. Zidar, Narodnoosvobodilno gibanje v ilirsko-bistriškem okraju, datiran z dne 15. 11. 1952.

¹¹⁰ Na Krasu trgajo grozdje navadno oktobra meseca.

¹¹¹ Slovenski poročevalec št. 24 z dne 8. 11. 1941.

¹¹² ACK ZKS.

¹¹³ Primorske novice št. 32 in 33 z dne 8. in 15. 8. 1975.

¹¹⁴ Slovenski poročevalec št. 20 z dne 11. 10. 1941.

¹¹⁵ Delo št. 3, leto 1941.

¹¹⁶ Jože Koren, Prihod F. Hvaliča ... Primorski dnevnik z dne 18. 4. 1971.

¹¹⁷ Podatka v anketnih listih obeh.

¹¹⁸ Spomini dr. Lojzeta Perica v PMK; izjava F. Brundule iz Koprive št. 8.

¹¹⁹ Izjava A. Kavčiča.

¹²⁰ Izjava A. Brovča.

¹²¹ Glej opombo 88.

¹²² Izjava Jožeta Možeta.

¹²³ Poročilo v ACK ZKS.

¹²⁴ Podatki o sestavku »Zgodovina NOB v Gor. Branici«, v PMK.

¹²⁵ Leo Kovačič, Delo v Slov. Primorju 1941.

¹²⁶ Sv. Marija Magdalena, sp, št. 825.

¹²⁷ Podatki J. Cerkveniča.

¹²⁸ Podatki J. Zidarja in A. Samse.

¹²⁹ Glej opombo 85.

¹³⁰ Dušan Biber, Eden najbolj nesebičnih pohodov v zgodovini, Delo z dne 24. 4. 1976.

Emil Cesar

»Knjiga drugova« in Slovenci

Nadaljevanje in konec

ravnal tudi Onič, ki je skrbno pazil, da takega gradiva ne bi dobili v Murski Soboti, kjer bi ga prav gotovo policijska preiskava v suplentski sobici odkrila. Manjkalo pa podobni podatki za Gspana, Premruja in Seliškarja. Podobno bi ravnala gotovo tudi Grahor in Klopčič, če bi slutila, kaj se v zvezi s »Knjigo drugova« pripravlja in če ne bi prav z njima začela slovenska policija preganjati njene slovenske sodelavce. Ni pa to edini vzrok za tako preiščeni policijski ukrep. Na to so vplivali kot razbiramo iz preiskave se že dotedanje Grahorjevo in Klopčičevo aktivno sodelovanje pri širjenju komunizma in propagiranju njegovih idej, osebna korespondenca osumljenih Popovića, Simića in Čengića, ki je razkrivala poglede posameznih osumlencev na politične razmere in Grahorjev delež pri zbiranju prispevkov za knjigo, in ne nazadnje, njihova revolucionarna angažiranost v pesniških izpovedih. Zato je policijo tudi pozneje od vseh Slovencev najbolj zanimalo delovanje Iva Grahorja in Mileta Klopčiča.

V zvezi z Grahorjem so zaslišali vrsto prič, tako Iva Zormana iz Manjšinskega inštituta v Ljubljani, Alfonza Gspana, Alberta Rejca, dr. Janka Pretnarja in Karla Mahkoto. Njihove izjave so bile za Grahorja zelo povoljne, poudarjale so njegovo delo za slovenstvo, zlasti med emigrantskimi organizacijami primorskih Slovencev, kar oblast tudi v Grahorjevem primeru ni mogla prezreti. Izjave so bile pretehtano napisane, z namenom, da mu pomorejo. Najbolj zanimivi sta izjavi dr. Janka Pretnarja, predsednika Jugoslovanske matice in Iva Zormana, s katerima sta skušala izpodbiti sum o Grahorjevi levičarski usmerjenosti s tem, da sta vzrok za njegovo dovzetnost za socialna vprašanja iskala v njegovem nacionalno obarvanem delu med primorskimi Slovenci, ki se zaradi široko zastavljene naloge ni moglo ustaviti samo ob enem iztrganem problemu, temveč v celotni problematiki življenja Slovencev v okupirani Primorski. Odlomek se glasi: »Da se je bolj zanimal za socialna vprašanja in za malega človeka, je popolnoma razumljivo, ker je to deloma občutil na lastni koži, deloma pa je videl na svojih sodelavcih, kako težko trpijo kmečki delavci pod tamkajšnjim režimom«. ¹⁰ 10. novembra je ljubljanska policija sporočila sodišču v Ljubljani, da se je Grahor največ gibal med študenti in književniki,

znanimi kot komunisti ali kot njihovimi somišljeniki. Poudarili so Grahorjevo sodelovanje pri »Edinosti«, posebej pa so opozorili še na njihove prispevke, objavljene v »Jutru« in to Po slovanskem svetu — Vtisi iz Rusije, konec 1924. leta in v »Narodnem dnevniku« Slovanska politika. O njih so sodili, da so uperjeni proti državi, njegovo potovanje v Sovjetsko zvezo pa so povezovali s komunističnim gibanjem in Tretjo internacionalo.

V prvi polovici decembra je sodišče za zaščito države celotno gradivo v zvezi s preiskavo odstopilo okrožnemu sodišču v Veliki Kikindi v redni sodni postopek. Zato je konec decembra zahtevala kikindska policija od ljubljanske vse obtežljivo gradivo proti slovanskim sodelavcem »Knjige drugova«, da se vsi pripro in zaradi nadaljnjega postopka privedejo v Kikindo.

Po navedbah Vase Dobrosavljevića,¹¹ so bili prignani v kikindske zapore 23. januarja 1930 Ivo Grahor, Alfonz Gspan, Mile Klopčič, France Kozar, Vladimir Premru in Tone Seliškar, 29. januarja Vinko Košak in kot zadnji 5. februarja France Onič. Aretirali so ga žandarji na njegovem domu v Gotovljah pri Žalcu, kamor se je zatekel po odpustu iz službe v Murski Soboti. Slovence so, po že omenjeni Oničevi izjavi, zaprli v dve jetniški celici. Skupaj z njim so bili še Grahor, Kozar in Košak, v drugi pa Gspan, Klopčič, Premru in Seliškar. Ker se spominja Onič, da je bil v Kikindi še enkrat zaslišan, bi sodili, da so enako ravnali tudi z drugimi. Menda jih je zasliševal preiskovalni sodnik dr. Homan.¹²

Ker je bil proces pred izidom »Knjige drugova« in ker ni bila o pripravi nanjo na kakršenkoli drug način, npr. s knjižnim oglasom, obveščena slovenska javnost, bi vse, kar se je dogajalo z njo in njenimi sodelavci, ostalo Slovencem neznano in prikrito, če ne bi izvedeli zanjo po zaslugi »Delavske politike«,¹³ iz dopisa pod naslovom Pesnik Tone Seliškar aretiran. Čeprav prispevek iz Ljubljane določno in s poudarkom govori le o aretaciji svojega sodelavca, pa ne skriva ogorčenja nad takim postopanjem oblasti. Le-to se kaže že v odločenosti — kljub izpostavljanju glasila preganjanju oblasti — spregovoriti o protidemokracičnem postopku. Taka beseda je bila na mestu, saj je sistem že po prvih znakih nakazal, da bo spremenil nove metode v dosledno prakso. Prispevek se glasi: »22. t. m. je bil v Ljubljani aretiran pesnik Tone Seliškar, in sicer na zahtevo okrožnega sodišča v Veliki Kikindi. Še istega dne je bil odveden v Veliko Kikindo, Banat. Istočasno so bili aretirani tudi Mile Klopčič in še dva druga pisatelja. Ker je kazenska preiskava v teku, ne moremo o stvari podrobneje poročati.« — Kot vidimo, je bil nepodpisani poročevalec o aretaciji dobro poučen, domnevati smemo, da po viru iz ljubljanske policije. Tako bi sklepali tudi po tem, da ni vedel za odgon Iva Grahorja, ki je bil do tedaj v ljubljanskem preiskovalnem zaporu in za njegovo priključitev četvorici Gspan, Klopčič, Premru in Seliškar.

Vendar je bila z zaslišanjem v Kikindi za Gspana, Košaka, Oniča, Premruja in Seliškarja preiskava končana. Vzrokov za tako nagli zaključek navaja Vasa Dobrosavljević več. Morda je na njihovo oprostitev vplivala med drugim intervencija dr. Alojza Gradnika, specialnega preiskovalnega sodnika, ki je Dobrosavljeviću izjavil (12. decembra 1955), da je posredoval pri tožilcu Učoviću, naj slovenske pesnike izpustijo in s tem, da je ob tej priložnosti ublažil prevode njihovih objavljenih pesmi. Zaradi tega se je Učović odločil (seveda tudi po pregledu rezultatov preiskave — op. E. C.), da sodni postopek proti nekaterim ustavi. V smislu teh odločitev je potem Gradnik, po lastnem zatrdilu, poslal telegramsko obvestilo tožilstvu v Kikindi, pozneje pa še pismeni nalog.¹⁴ Kljub temu pa je treba poudariti, da se Gradnik pri reševanju slovenskih pesnikov ni ravnal dosledno, saj je tudi on upošteval rezultate dotedanjih preiskav in težo obremenitve. — Tehtna je tudi

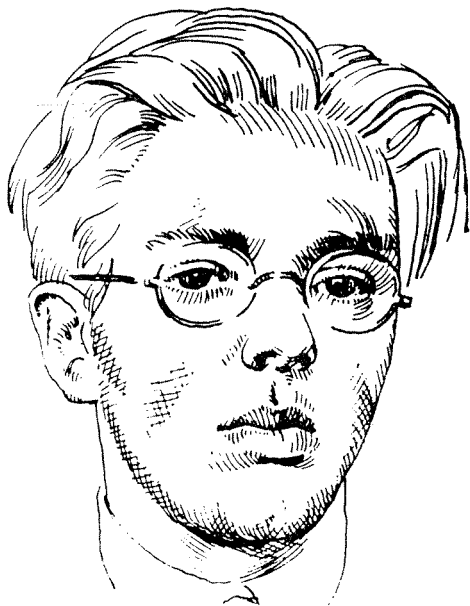

Člani »Vesne« iz Hrastnika na izletu. Med njimi je tretji z leve proletarski pesnik Franjo Kozar, ki je tudi sodeloval v »Knjigi drugova«

Klopčičeva pripomba, ki jo je sodišče prav gotovo upoštevalo, da so imeli Gspan, Košak, Onič, Premru in Seliškar opravke s policijo v zvezi s podobno obtožbo šele prvič. Tudi to je bil eden izmed vzrokov, ki so mogli vplivati na odločitev o njihovi izpustitvi. Da moramo tudi to vzeti v obzir, dokazuje še Dobrosavljevičeva razlaga, oprta na vire, ki jih sicer ne ponatiskuje, temveč samo v kratkem in smiselno navaja. Po njegovih navedbah se je tožilec dr. Jovanović, po prejemu preiskovalnega gradiva, obrnil na državno sodišče za zaščito države, za navodilo, ali naj obtožbo, ker ni dobil nikakih dokazil o njihovi krivdi, za omenjeno petorico ustavi. Odgovor, ki ga je dobil, je bil dokaj jasen: »Kolikor inkriminirano delovanje obtoženih... sestoji samo na vsebini njihovih pesmi, objavljenih v Knjigi drugova, se po mnenju podpisanega ne bi mogli obtožiti zaradi zločina po 1. čl. Zakona o zaščiti države, ker se ga ne tičejo in ne katerega drugega kaznivega dejanja.«¹⁵ Hkrati s tem je tožilec vrnil preiskovalnemu sodniku vse sodno gradivo in predlagal, da se preiskava dopolni s podobnimi podatki o literarnem večeru v Sarajevu. Zahteval pa je še, da ugotovijo, če so Popović, Simić in Čengić člani komunistične partije ali kakšne druge ilegalne organizacije. Enake podatke je zahteval tudi za slovenske sodelavce almanaha.

Po tem je državni tožilec v Veliki Kikindi obvestil sodišče za zaščito države o zaplembi »Knjige drugova«, katero je prepovedal sicer že predstojnik tožilstva dr. Moskovita; napisati bi moral le še odlok, kar pa je preprečila njegova smrt, 18. februarja 1929. Ker tega ni storil niti Moskovitov naslednik, je veljala ustna prepoved. To pa je bilo, kot se spominja Mile Klopčič¹⁶ tudi vzrok, da je predsednik sodišča že prvi dan izbil obtožbi iz rok njen glavni argument s tem, da je zahteval, po končanem tožilčevem branju obtožbe, v kateri je govoril tudi o zaplenjeni anto-

logiji, akt o njeni zaplembi. Izakazalo se je, da ga ni ker ga ni nihče izdal, 4. januarja 1930 je kikiński tožilec prijavil obtožbo proti vsem sodelavcem almanaha in to proti: Jovanu Popoviću, lekarniškemu pripravniku iz Velike Kikinde; Novaku Simiću, študentu iz Varesa, stanujočem v Zagrebu; Husniju Čengiću iz Sarajeva; Ivu Grahorju, študentu filozofske fakultete iz Ljubljane; Alfonzu Gspanu, študentu filozofije iz Ljubljane; Tonetu Seliškarju, učitelju iz Ljubljane; Vladimirju Premruju, suplentu na Srednji tehnični šoli v Ljubljani; Miletu Klopčiču, novinarju iz Ljubljane; Franu Antiću, suplentu v Murski Soboti; Vinku Košaku, iz Murske Sobotice; Francetu Kozarju, rudarju iz Hrastnika; Branku Djukiću, banovinskemu uradniku iz Zagreba; Iliju Grbiću iz Sarajeva; Dušanu Jerkoviću iz Beograda; Desimiru Blagojeviću, novinarju iz Beograda; R. A. Bigliču, igralcu iz Beograda; Safetu A. Burini, študentu iz Beograda; Hasanu Kikiću, učitelju v Zavidovičih; Božidarju Miladinoviću, pisatelju iz Sarajeva; Vladimiru Marinku, pravniku iz Vinkovcev; Djordju Lopičiću iz Cetinja, Hamidu Dizdaru iz Stoca; Aleksandru Dimitrijeviću, čevljarju iz Solina pri Splitu; Djuri Gaveli, študentu iz Beograda; Milanu Copliču, trgovskemu pomočniku v Novem Bečeju, Dobrici Cesariću, študentu iz Zagreba in Dusji Smirnovu, za katerega kraj njegovega bivanja ni bil znan. Prijava jih je dolžila, da so organizirali gibanje za izdajo knjige pesmi, ki naj bi širila revolucionarne ideje in s tem rušila obstoječi družbeni sistem in s tem ustvarjala pogoje za uničenje vsega, kar je bilo grajeno na privatni iniciativi. Da so težili v svojem delovanju za tem, da se predvsem med delavstvom ustvarijo pogoji za nasilno zrušenje obstoječega sistema. Da so se zato 1928. leta združili, zbrali svoje pesmi, polne mržnje proti obstoječemu redu, državni ureditvi in nasilnemu rušenju sistema. Da so tiskali konec 1929. leta svoje pesmi, z namenom, da jih razširjajo. Prijava je posebej obtoževala Jovana Popovića, Novaka Simića in Husnije Čengića, ker so za izdajo pesmi zbirali denar. Proti omenjeni trojici in proti Iliju Grbiću, Vladu Vladislavljeviću, Dobrici Cesariću in Dušanu Jerkoviću, ker so 15. aprila pripravili pod pokroviteljstvom društva Cveta Zuzorić v Sarajevu literarni večer mladih književnikov iz Beograda, Zagreba in Sarajeva. Obtožba jih je bremenila organiziranja »komunistične propagande, z namenom, da ogrozijo javni mir in red v državi«, s čimer so zakrivali zločin po 1. in 2. točki zakona o zaščiti države. Zato je tudi zahtevala, da se po 2., 3. in 4. členu 113. paragrafa istega zakona odredi preiskovalni zapor proti vsem obtoženim. Sledi obrazložitev prijave, ki je sicer dokaj splošno grajena, pa tudi formulacije o posameznih obtožencih so grajene na domnevah, posmehovanju in podtikanjih. Med drugim pravi: da so se 1928 поблиže spoznali Popović, Simić in Čengiće ter se dogovorili za natis knjige pesmi, v kateri naj bi bilo zajeto vse, »kar je slabo v družbi in državi«, da bi vplivali na prebivalstvo, predvsem pa vplivali na delavstvo, izzvali v njihovih vrstah »revolt in uporabo sile, da zruši obstoječo ureditev«. Močno obremenilno je tudi dejstvo, da je, po tem, ko je bil prepričan natis knjige v Zagrebu, hotel izsiliti Popović njen natis »neopaženo« v Veliki Kikindi. V zvezi z realizacijo zamisli je našel pomoč pri Ivu Grahorju, ki je »okužen s komunizmom«, katerega je prijava dolžila, da je prevzel dolžnost zbrati prispevke slovenskih sodelavcev. Dokaz Grahorjevega protidržavnega delovanja so rokopisi, najdeni med preiskavo v njegovem stanovanju. Med njimi je tudi popis njegovega potovanja v Rusijo, poln hvale o komunistični državni ureditvi. Prijava je dokazovala revolucionarne cilje tudi s predgovorom, z naslovom knjige in z njeno zunanjo opremo, zasnovano na »bodrenju tovarišev proletarcev«. Argument pa je doživel, kot sledi, komično obarvano zavrnitev obrambe. Na koncu predlaga sodišču v svoji pregoreči vestnosti in zaigranem političnem sovraštvu, ki je vodilo celo v podtikanje suma o osebni nepo-

*Srečko Kosovel je bil že med mrtvimi,
ko so ga klicali pred sodišče*

štenosti za Popovića, Simića, Čengića, Grahorja, Klopčiča in Kozarja preiskovalni zapor, trdeč, da obstoji velika bojazen, da bodo osumljeni, če ostanejo na prostosti, v strahu pred kaznijo pobegnili, prav tako pa bi lahko iz prostosti vplivali na priče in tako skušali ovreči obtožbo.

Po že omenjenem nasvetu državnega tožilca za zaščito države, je 4. marca kinkindski tožilec dr. Jovanović predlagal, da se preiskava proti slovenskim književnikom ustavi. Vendar ne proti vsem. Izvzeti so bili Ivo Grahor, Mile Klopčič in France Kozar. Prav gotovo pa je, mimo že navedenega vplivalo na sprejem take odločitve tudi izredno tovariško zadržanje pobudnikov za izdajo almanaha, najprej v preiskavi, potem pa tudi na zaslišanju pred kinkindskim sodiščem, ker so dokazovali zrelost svoje revolucionarne zavesti, z zavestnim stremljenjem za tem, da rešijo pred nadaljnjim preganjanjem tiste tovariše, ki jim niso mogli v preiskavi dokazati kaj bolj obremenilnega.

Izpustitev je zabeležila v Sloveniji »Delavska politika«, ki je s tem tudi dokazala, da je ostala zvesta svojemu obetu iz 8. marca 1930¹⁷ ter objavila pod naslovom Na svobodo izpuščeni literati, Kazenska preiskava zoper Toneta Seliškarja popolnoma ustavljena, naslednje poročilo: »Koncem januarja smo poročali, da je bil pesnik Tone Seliškar z več drugimi mlajšimi pisatelji aretiran in odveden k okrožnemu sodišču v Veliko Kikindo. Že takrat smo izrazili prepričanje, da se bo ovadba prav gotovo izkazala za neosnovano. Sedaj smo dobili poročilo, da je bilo dne 4. t. m. kazensko postopanje zoper njega popolnoma ustavljeno. Istočasno so bili izpuščeni tudi štirje sotrudniki bivšega dijaškega lista 'Mladina' dočim so glede Mileta Klopčiča in Kozarja potrebne še nekatere poizvedbe, ki se bodo mogle v najkrajšem času izvršiti.

Zoper Seliškarja se je uvedla preiskava, češ, da je propagiral nasilno spremembo sedanjega družbenega reda. Stvar pa je bila sledeča. Septembra 1928 so neki srbski književniki povabili mlajše slovenske pesnike, da naj pošljejo nekaj svojih pesmi za almanah jugoslovanske lirike, ki so ga nameravali izdati koncem leta

1928. Temu vabilu se je odzval tudi Seliškar in je poslal iz svoje zbirke ‚Trbovlje‘, ki je izšla že leta 1923, pesmi Rudnik in Sedmorojenčke. (Namesto Sedmorojenčkov je poslal pesem Pojoči rudarji, Rudnik in Dete. — Op. E. C.) Obe pesmi sta prav lepi in ju je ‚Delavska politika‘ minuli mesec ponatisnila. — Almanah je bil tiskan v Veliki Kikindi začetkom leta 1929, izdajatelj pa mu je dodal baje precej ‚krvav‘ uvod, tako da je bil almanah konfisciran in sploh ni prišel na knjižni trg. Poleti 1929 se je baje zoper enega izmed izdajateljev uvedla kazenska preiskava zaradi nekaterih drugih dejanj. Takrat so razširili preiskavo tudi na almanah. Zoper slovenske sotrudnike je prišla tudi neka ovadba iz Ljubljane. Državno sodišče pa vse stvari ni smatralo za posebno važne in je odstopilo zadevo na redno postopanje okrožnemu sodišču v Veliki Kikindi, ker je bil tam almanah tiskan. Čeprav je bila stvar za vsakega poznavalca razmer jasna, je moralo državno tožilstvo v Veliki Kikindi, ki ima tozadevno zelo stroge predpise, uvesti natančnejšo preiskavo, ki se je zavlekla čez šest tednov. Preiskavo je zlasti oteževala velika oddaljenost Velike Kikinde, ki leži v Banatu na rumunski meji in je od Ljubljane bolj oddaljena kakor npr. Praga. — Čestitamo prijatelju Seliškarju k njegovi oprostitvi. Bridka izkušnja pa ga naj samo podžiga, da bo tudi v bodoče svoj prosti čas, ki mu preostaja preko njegovih službenih dolžnosti uporabljal za vzgojo in prosveto mladine in delovnega naroda.«

Obvestilo je torej prikrito poročilo o procesu, pri čemer so bile izkoriščene z ozirom na diktaturo, vse možnosti obveščanja. Kot prej za poročanje o odgonu iz Ljubljane, velja tudi za proces ugotovitev, da je bilo uredništvo bolj obveščeno kot bi si mogli misliti. Iz poročila izvemo celo za sicer prikrit, vendar dovolj zgovoren namig o ovadbi iz Ljubljane, ki obračunava z neznanimi silami vpletenimi v te dogodke. Žal le, da bo ostal podatek verjetno nepojasnen. (Morda pa je s tem mišljeno posebno poročilo, ki ga je o obtoženih podal takratni ljubljanski župan?) Hkrati pa vest tudi prvič določno in podrobneje seznanja slovensko javnost o pripravah komunistov in njihovih simpatizerjev na antologijo jugoslovanske socialne poezije, tedaj redkem primeru kulturnega povezovanja jugoslovanskih narodov. Zanimivo pa je, da oboje poročil, tako tisto o aretaciji slovenskih književnikov kot slednje ne omenja Iva Grahorja. Molk ob njegovem imenu si razlagam tako, da so ga zamolčali namenoma, iz dveh vzrokov: ker bi si zavzemanje uredništva delavskega časopisa moglo tožilstvo razlagati po svoje in bi ga na ta način lahko celo obremenjevalo, in pa zato, ker jim prav gotovo ni bila neznana zahteva ljubljanske policije, da ga po prestanem kazenskem postopku kot italijanskega državljana izženejo iz Jugoslavije. Ta molk je bil torej razumljiv. Italijanom, katerim so ga nameravali zanesljivo predati, niso želeli nuditi gradiva za Grahorjevo protiitalijansko delovanje v korist zaslužnjene Primorske, zaradi česar bi ga italijanske okupacijske oblasti na Primorskem prav gotovo obsodile. Spet pa je nerazumljivo, izrazito poudarjanje samo Seliškarja, kar si moremo razlagati le s tem, da so opozarjali nanj predvsem zato, ker je bil sodelavec »Delavske politike«. Kljub temu pa so dovolj nazorno s poročanjem o procesu in podrobnostmi z njim v zvezi opozorili na pravi pomen novega policijskega režima, ki si ne bo pomišljal nastopiti proti vsakemu, ki bi si drznil misliti ali delati tako kot mu je narekovala vest in s tem izraziti tudi svoj protest proti njej. Resničnost naših domnev o pokritem odporu, sklepali pa bi lahko celo na porog, dokazujejo tudi objave tistih Seliškarjevih pesmi, ki jih je namenil »Knjigi drugova« in jih je državno tožilstvo v Kikindi kot protidržavne obsodilo. Tako so v dvanaajsti številki »Delavske politike« objavili pesmi Sedmorojenci in Rudnik, morda iz istega razloga pa je bila objavljena še v »Delavcu« (1930, št. 3, str. 2) in 1931. leta v »Hrvatski reviji«.

Tone Seliškar, pesnik znanih »Sedmorčkov« je kot socialni pesnik tudi sodeloval v »Knjigi drugova«, zoper njega je bila uvedena preiskava

— Na podlagi ovadbe in zaslišanja je sestavil nato preiskovalni sodnik obtožnico proti Jovanu Popoviču in tovarišem pod oznako Br Dt 471/930 IV 142/929 in jih obtožil kaznivega dejanja po 1. členu zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi. Tako so se znašli na zatožni klopi mimo Popovića še Simić, Čengić, Grahor, Klopčič in Kozar. Posebej je bremenila obtožnica Grahorja zaradi v preiskavi odkritih podrobnosti. Mimo obtožbe, da je razširjal propagando proti obstoječi politični in socialni ureditvi, so ga obtoževali, da je vzdrževal stike z ilegalnimi terorističnimi organizacijami v tujini, kar dokazuje, da njegovemu zagovoru med zaslišanjem v Ljubljani niso verjeli. Obtožba ga je kljub njegovemu pojasnjevanju dolžila, da je to literaturo razširjal in pisal z namenom, da ogrozi javni red in mir in da ustvari prepričanje o potrebnosti spremembe političnega in socialnega sistema z nasiljem in terorjem. Zato so bili Popović, Simić in Čengić, ki so sodelovali 15. aprila 1929 na literarnem večeru v Sarajevu, ter Grahor, obtoženi po zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi v dveh primerih, Klopčič in Kozar pa »zločina«, navedenega v 1. členu in kaznivega po 2. členu istega zakona. Na zahtevo državnega tožilca pa naj bi se podaljšal preiskovalni zapor do glavne obravnave za vse obtožence; zahteval, da si priskrbijo izjave o moralnem zadržanju in njihovem materialnem stanju; da se na glavni obravnavi prebere predgovor iz »Knjige drugova« in v njej objavljene pesmi; da se na glavno obravnavo povabijo obtoženi iz preiskovalnega zapora in tiskar Petar Sedjakov kot priča ter branilci obtoženih, slednje pa je bilo zgolj formalnost.

Že 4. februarja 1930 pa je poslala ljubljanska policija sodišču še naslednji material v zvezi s slovenskimi sodelavci almanaha: »Mladino« št. 1, 1927—28 z objavo Gspanove pesmi Noč je vsa tiha; Seliškarjevo pesniško zbirko »Trbovlje«; revijo »Svobodna mladina« št. 4 in 5 (1925) s Premrujevim sonetom Naša vera; zbornik Delavsko-kmetijske matice (1925) s Klopčičevim sonetom Oče naš ter njegovo zbirko pesmi »Plamteči okovi«. Po omenjenem pozivu pa so sporočili še naslednje policijsko poročilo o Ivu Grahorju: »Kretal se je v krogu študentov književnikov in se

družil s komunisti. Zahajal je v tukajšnji komunistični Delavski dom v Ljubljani, kjer se zbirajo komunisti.

Dne 24. aprila 1927. leta so tukajšnji komunisti priredili na ljubljanskem pokopališču komemorativno proslavo na grobovih žrtev, ki so padle ob delavskih demonstracijah aprila 1920. leta.

Na tej proslavi so nastopili kot govorniki komunisti, med njimi tudi Ivan Grahor. Komunisti so, toda tudi Ivan Grahor, ob tej priložnosti položili na grobove žrtev vence z rdečimi trakovi in s komunističnimi znaki (srp in kladivo).

Zaradi teh vencev je bil Ivan Grahor z drugimi komunisti zaprt in predan sodišču. Kazenski postopek je bil proti vsem pozneje ustavljen.

1928. leta je nastopil na dan Prvega maja na legalnem delavskem prvomajskem shodu kot govornik za komunistično-delavsko-kmečki republikanski blok.¹⁸ Hkrati so poslali tudi svojo izjavo o Grahorjevem policijskem nadzorstvu, ko je 1926. leta potoval po Jugoslaviji. Nadzoroval ga je agent mariborske policije, rezultati nadzora pa so bili negativni. V svojem obvestilu so poročali še o Klopčiču, Seliškarju, Gspanu, Premruju, Oniču in Košaku. O zadnjih petih so se morali zadovoljiti z opazko, da »niso znani posebni podatki, ki bi kazali na to, da so sodelovali v kakih delavskih organizacijah, ali da so bili kdaj člani komunistične ali kakšne druge ilegalne organizacije.

Delovali so kot književniki socialne smeri tu v reviji Svobodna mladina«. Razen v Grahorjevem primeru, je bilo obtežilno tudi poročilo o Francetu Kozarju. Iz njega izvemo, da je vodila o njem kot komunistu hrastniška žandarmerija evidenco že tri leta; da je bil, po podatkih žandarmerijske postaje dvakrat v sodno-preiskovalnem zaporu zaradi suma, da je vodil komunistično propagando, preiskovalni postopek pa je bil zaradi pomanjkanja dokazov ustavljen.

31. marca 1930 se je začelo javno zaslišanje obtoženih. Sodnemu senatu je predsedoval dr. Vojislav Djurdjević, člani so bili dr. Geza Malisa, Miloš Radunović, Jordan Jerotijević in Mladen Veselinović, obtožbo je zastopal dr. Jovan Jovanović, medtem ko so zagovarjali obtožene Novaka Simića, Husnijo Čengića in Iva Grahorja dr. Marko Belanić, Franceta Kozarja in Mileta Klopčiča Petar Bojanić in Jovana Popovića dr. Jovan Sremac. Zaslišanje bi moralo biti po sklepu sodišča tajno, ker pa je temu nasprotovala obramba, so sprejeli sklep, da bo potekala javno. Po branju obtožnice javnega tožilca, je sledilo zaslišanje. Menim, da je zapisnik stiliziran tako, da vsebuje samo odgovore na vprašanja sodnikov, te pa je zapisnikar oblikoval in povezoval v smiselno celoto, kar se ponekod, zaradi premajhne povezanosti misli, tudi občuti. — Najprej so zaslišali Popovića, ki je pojasnil, kako je prišlo do izdaje »Knjige drugova«, prevzel vso odgovornost za predgovor, katerega avtor je bil, hkrati pa je poudaril, da je on naprosil za sodelovanje slovenske pesnike. Zamisel o izboru socialne poezije pa je tudi v Simićevem imenu — oba sta si izdajo zamislila — opravičeval s tem, da so najlepše pesmi mladih prav socialne vsebine. Razumljiva je, v situaciji kakršna je bila, pripomba, da ni z izdajo zasledoval nikakih političnih ciljev, saj poezija, v smislu moralnega pojmovanja, ne more in ne sme imeti nikakršnih tendenc in mora izražati socialno občečloveško načelo. Zavrnil je tožilčevo trditev o obliki knjige in barvi naslovne strani, s katero sta želela pritegniti le čim večjo pozornost bralcev. Iz Popovičevega odgovora sodniku Jerotijeviću izvemo, da bi se knjižica prodajala po deset dinarjev, prav tako pa je prevzel vso odgovornost za njeno urejanje. Sam je odločal tudi o izboru, pri čemer je zavrgel pesmi, ki niso bile umetniško dognane in one, ki so bile brez socialno-moralne tendence. Zato je — prav gotovo na vprašanje zasliševalca — pojasnil, da se mu je pesem Franceta Kozarja Fabri-

škim kaminom dopadla in da v poveličevanju Sače ter Vanzettija ni odkril nič nemoralnega, zlasti, ker se je proti izvršitvi smrtne kazni nad njima zavzemala takratna kulturna Evropa. V dopoldanskem zaslišanju je odgovarjal še na vprašanja o literarnem večeru v sarajevskem dramskem gledališču, o večerji, ki je sledila in katero je pripravilo društvo Cveta Zuzorić pa povedal, da sta se je med drugim udeležila veliki župan in komandant mesta general Jovanović. Razprava je bila ob dvanajstih prekinjena (ob 12.30) in se ponovno nadaljevala po 15. uri (15.15). Začeli so jo z branjem Popovičevega predgovora, njegov zagovor pa se od dopoldanskega ni razlikoval. Sledilo je pojasnjevanje takih formulacij, ki bi jih mogla uporabiti obtožba kot so, kaj je to »skupno dejanje«, »protest in upor«, »osveščanje« itd. Nato so brali njegove pesmi, od katerih je moral vsako interpretirati ter, kljub ugovoru branilca, brali Popovičeva pisma Simiću, Lopičiću in Čengiću, s tem pa se je zanj zaslišanje končalo.

Sledilo je zaslišanje Novaka Simića in tudi iz njegovega zaslišanja izvemo nekaj doslej neznanih podrobnosti: potrebo po almanahu mladih so občutili tudi v Zagrebu. Z izdajo je soglašal tudi urednik »Vijenca« dr. Nevjestić (Nevjestićevo ime navaja samo zaradi njegove literarne avtoritete. — Op. E. C.) in ker je revija objavljala predvsem pesmi socialne vsebine, so si zamislili, da bi tudi almanah vseboval podobne pesmi, ki so bile v glavnem natisnjene v »Vijencu«, pa tudi drugod. Ko pa je »Vijenac« prenehal izhajati, se je Simić obrnil na urednika »Književnika« Julija Benešića, ki je zamisel priporočil lastniku revije Modriću. Tudi ta je z zamisljivo soglašal, kot pogoj za natis pa postavil zahtevo, da napiše predgovor Miroslav Krleža. Kot kritiko na račun ravnanja policije moremo razumeti Simićevo izjavo, da so bili književni krogi v Zagrebu in v Beogradu začudeni, kako je mogla biti knjiga okvalificirana kot protidržavna in zato zaplenjena. Na ogorčenje in očitek hkrati meji tudi izjava, da so nekateri menili, naj o ukrepu spregovorijo po zagrebškem radiu. Zaslišanje se je zaključilo ob 18. uri in 15 minut z razlago Simićevih pesmi, nadaljevalo pa spet 1. aprila, a šele popoldne in sicer s pojasnjevanjem korespondence s Popovićem. Tretji je bil Husnije Čengić.

Večja pozornost je veljala spet četrtemu obtožencu, Ivu Grahorju. Po branju pesmi in njihovi razlagi, je sledil njegov zagovor na posamezne točke v obtožbi. Poudaril je, da ni bil nikdar politik, čeprav se je ukvarjal kot študent filozofije s sociologijo, in tudi marksistično literaturo, ki so jo odkrili pri preiskavi, je uporabljal v študijske namene. Prav tako je pojasnil svoj odhod v Sovjetsko zvezo, kamor je odšel iz Poljske, kjer je bil, na priporočilo ljubljanske univerze, štipendist Slovanskega inštituta. Svoje potovanje v Rusijo je opisal v posebnem prispevku v dnevniku »Jutro«. Zaslišanje se je nadaljevalo naslednjega dne (2. aprila) ob 15.30 uri. Tokrat je veljala posebna pozornost sodišča publikacijam, ki jih je zaplenila policija ob preiskavi njegovega stanovanja, kljub temu, da je o njih Grahor že govoril v zaslišanju prejšnjega dne. Sicer pa si je bilo sodišče po okarakterizaciji obtožbe proti vsem sodelavcem »Knjige drugova« kot literarno dejanje že zdavnaj na jasnem, da tudi slovenskim sodelavcem samo zaradi sodelovanja pri almanahu ne more soditi. Zato jih je tudi obtožba le po njihovem delu in zaplenjenem gradivu, najkonkretnije mogla obtožiti pripadnosti komunistični partiji. Ob 17.20 uri je bilo Grahorjevo zaslišanje končano. Sledil je desetminutni odmor, po tem pa so zaslišali Franceta Kozarja in prebrali pesmi Spev XX. stoletja ter Fabriškim kaminom. V njihov zagovor je navedel, da je bila prva natisnjena v reviji »Pod lipo«, druga pa objavljena v »Mladini« 1927. leta. Ker se je v tem času mnogo govorilo in pisalo o Glavnjači, o Saču in Vanzettiju, je te besede vnesel v pesem »brez kakršnegakoli slabega namena«. Zaslišanje se je zaključilo verjetno z vprašanjem, ki naj bi pojasnilo njegovo aktivno delovanje v delavskem gibanju.

Nanj je odgovoril kot delavec proletarec, ki se zaveda pomembnosti svojega poklica in pripadnosti revolucionarnemu izročilu svojih prednikov, posredno pa je lahko tudi izraz njegove idejne privrženosti: »Vsi moji predniki so bili rudarji in tudi sam sem rudar in kot tak sem bil v delavskih sindikalnih organizacijah in to samo v prosvetnih sekcijah.«¹⁹

Istega dne so zaslišali še Mileta Klopčiča. V svojo obrambo je po površnem zapisniku najprej odgovoril, da so pesmi navadni soneti, nato pa so prešli k branju posameznih pesmi, objavljenih v »Knjigi drugova«. Klopčičev odgovor v zvezi z njimi je bil učinkovit in neizpodbiten: pesmi so bile pred tem objavljene in torej podvržene cenzuri, ta pa v njih ni odkrila ničesar protidržavnega. Ker po Klopčičevem zagovoru tožilec ni mogel več graditi učinkovite obtožbe, jo je hotel razširiti. Zato si je prizadeval s širšim Klopčičevim kulturniškim delovanjem prikazati njegovo sodelovanje s komunistično partijo. V tej zvezi so prebrali spis 95, ki je prav gotovo govoril o širši Klopčičevi napredni literarni tvornosti, kar razbirmo iz nadaljnega Klopčičevega zagovora na vprašanja, ki jih zapisnik, zaradi nepovezanosti misli, odkriva. Tako je odgovarjal na dopolnilna vprašanja v zvezi z zaplenjenim gradivom ob hišni preiskavi. O čerkovnih nakaznicah v zvezi s Proletarsko knjižnico, kjer je natisnil svoj prevod Blokove pesnitve »Dvanajst«. V zvezi z literaturo sta bila tudi Klopčičeva odgovora na vprašanja o Pesmi slepca invalidu, katero mu je poslal v pregled nek delavec, in o pesniški zbirki »Plamteči okovi«. Ob slednji tožilec ni pozabil opozoriti sodišča, da je posvečena Leninu. Ko je sodišče ugotovilo resničnost tožilčevih navedb, je sledil Klopčičev zagovor, ki je bil stvaren in tehten: knjiga je bila natisnjena pred obtožbo — torej pred uvedbo diktature — in ni bila nikoli zaplenjena.

Zaslihanje se je končalo ob 18.20 uri in se spet nadaljevalo naslednjega dne (3. aprila ob 15.30 uri) z zaslišanjem tiskarja Sedjakova.

Vsi obtoženci so odločno poudarjali, da se ne čutijo krive, kot je to prikazovala obtožba. Prav vsi so se posluževali sila pomembnega argumenta, ki je ovrgel obtožbo in sicer, da so bile vse pesmi pred objavo v »Knjigi drugova«, objavljene v revialnem tisku in s tem torej že podvržene cenzuri. Isto je poudarila tudi obramba, ki je ilegalnost oziroma protidržavnost v delovanju sarajevskega literarnega večera ovrgla s predložitvijo legalno objavljenega obvestila Narodnega gledališča v Sarajevu o književnem večeru mladih. Kot primer, kakšen je bil vsebinski nivo večera pa so priložili odlomek romana Zemlja izgubljenih tema Jovana Popovića, enega izmed obtoženih, objavljenega 3. maja 1929 v »Mladi Bosni«. Hkrati s tem so predlagali, da se odlomek prebere, čemur pa se je tožilec protivil. Nadalje je kot dokaz nevzdržnosti obtožbe o namenski zunanji manifestativni podčrtanosti knjige (rdeča barva) priložila obramba primerek revije »Život i rad« in »Nove literature«, primerek cenika »Zbirke zakona« trdeč, da so vsi ti zvezki po zunanosti enake barve kot »Knjiga drugova«, ter dopis sokolskega društva od 28. maja 1929, ki potrjuje, da je Jovan Popović od dijaških let član sokolske organizacije v Veliki Kikindi. Podobno je storil tudi branilec dr. Marko Belanić, ki je predložil številko glasila z objavo Klopčičeve pesmi Če vas je volja, hkrati je še predlagal, naj preberejo številko »Mlade Bosne« o knjižnem večeru društva Cvete Zuzorić (št. 7, 8, — 1928), revijo »Vijenac« z obvestilom o izdaji antologije, številko »Mlade Bosne«, kjer je natisnjena Čengićeva pesem Reči za zorilo in končno je zahteval, da preberejo poročilo članov Jugoslovanske maticе, podano preiskovalnemu sodniku v Ljubljani. S tem se je dokazni postopek zaključil, kljub zahtevi državnega tožilca, da obtožnico razširijo še na Simićevo pesem Dansing. Pa zaključnem govoru državnega tožilca, obrambe in obtožencev, je sledil sklep sodišča, da so vsi obtoženi oproščeni obtožbe po 280. paragrafu, da se jim vrnejo vsa zaplenjena privatna

pisma, knjige in časopisi, pri čemer je izvzeto le tisto, kar jim je zaplenila državna oblast, nakar je sledila razsodba. Sodišče je menilo, da med vsemi dejanji v obtožnici ni nobeno tako, da bi ga mogli okvalificirati po 1. členu zakona o zaščiti in varnosti države, saj so sodili po njihovi sodbi pesniški prispevki v »Knjigi drugova« med pesmi s socialno tematiko, tako pisanje pa tudi zakon ni prepovedoval. Posamezni izrazi v njih za javnost sicer niso najbolj primerni, kar pa bi z možnostjo uporabe preventivne cenzure — očitek je veljal organom oblasti in njihovi vestnosti — mogli preprečiti. Sicer pa tudi z uporabo »neprimerni izrazi« še ne moremo sklepati, da je z njimi imel njihov avtor namene kot jih predvideva 1. člen omenjenega zakona, saj je znano, da pesniki pogosto zaradi samega verza uporabijo kakšno ostrejšo besedo brez »kakršnekoli zadnje namere«. Na zaslišanju so bile prebrane vse inkriminirane pesmi, po čemer se je sodišče prepričalo, da so želeli njihovi avtorji opozoriti na življenje revežev ter na njihovo razpoloženje, ki bi lahko, po njihovem mnenju, postalo nevarno. Seznanili pa so se tudi z verzji, iz katerih bi mogli sklepati celo o obratnem. Tako je Popović v svojem »najostrejšem razpoloženju« zahteval, »da je treba imeti srce in poje o ljubezni tlačitelja in tlačanih«. — Tudi prebrana korespondenca ne dokazuje, da so obtoženi z izdajo zasledovali politične cilje, temveč le to, da se kot književniki predstavijo bralcem. Čeprav so nekateri po prepričanju socialni levičarji, so objavljali svoje pesniške prispevke v vseh nacionalnih revijah. — Za Čengića, Grahorja, Kozarja in Klopčiča je bilo mnenje, da bi se mogli zagovarjati zaradi svojih pesmi, nikakor pa ne za nastanek »Knjige drugova« v celoti, ker niso imeli nikakršnega neposrednega deleža pri sami izdaji. O Popovićevem predgovoru so sicer menili, da je oster in da obstoji razlog, da ga oblast ne bi dovolila natisniti, vendar pa spet ni tak kot ga navaja obtožba, saj govori prej o prizadevanju, da bi odgovarjal tudi umetniškimi kriterijem. Željo po zničenju obtožbe razbiramo tudi iz mnenja sodišča, da je lirika v knjigi »kopija socialne lirike velikih narodov, pri katerih ti problemi obstojijo«, kar potrjuje tudi predgovor, v katerem govori njegov avtor o milijonih zatiranih, torej o številu, kakršnega pri nas ni. V dokaz, da ni upravičena protidržavna obtožba je tudi prepričanje, da pesniki svojih pesmi niso znali razložiti, dokazuje pa jo tudi namera, da natisnejo knjigo v tisoč izvodih v mestni tiskarni in to, da so po natisu, v skladu z zahtevami zakona, čakali na dovoljenje cenzure. Pa tudi njena zunanja oprema jih ni mogla uveriti o političnih namenih. Gore knjig, časopisov in prospektov izhaja v podobni obliki in barvah, kar delajo njihovi izdajatelji zgolj iz reklamnih namenov.

Po sklepu sodišča, niso na knjižnem večeru 15. aprila 1929 v Sarajevu Popović, Simić in Čengić opravljali komunistične propagande, obtožba pa ni dokazala, da je bil še kak sestanek s podobnim namenom.

Sodišče je tudi menilo, da Ivo Grahor 1928. in 1929. leta ni bil v stikih z ilegalnimi in terorističnimi organizacijami v tujini in od njih prejemal časopise. Obtožba ni navedla, kaj šele dokazala, katere so te organizacije in v katerih državah so, zaradi česar sodišče ne more vedeti ali so te organizacije ilegalne in teroristične. Čeprav je obtožba predložila nekaj zaplenjenih časopisov in sestavkov v dokaz, da je bila zveza med Grahorjem in takimi organizacijami, je verjelo sodišče obtoženčevemu zagovoru, da se je želel s takimi publikacijami poučiti in to zato, ker so pri njem zaplenili tudi koncept članka o jugoslovanskem vprašanju, ki dokazuje Grahorjevo izključno nacionalno mišljenje. Tak sklep sodišča potrjujejo tudi izjave funkcionarjev slovenskih nacionalnih organizacij, prebrane na glavnem zaslišanju. Zato je sodišče verjelo Grahorjevemu zagovoru, da so bili vsi zaplenjeni spisi nabavljeni zaradi lastne informacije in last emigrantskega društva Idrija, ki jih je potrebovalo za poučenost o mišljenju in gibanjih v političnem svetu. Res

je bil v Rusiji, vendar je bil tudi na Poljskem, kot štipendist Slovanskega inštituta, štipendijo pa je dobil na priporočilo ljubljanske univerze, torej institucije, ki ji ne moremo očitati prevratniških namenov. Zato je verjelo zagovoru, da je bil v Rusiji kot drugi tujci, kulturni ljudje, ki ne gredo v Rusijo, ker soglašajo s komunistično ureditvijo Sovjetske zveze, temveč zaradi proučevanja tamkajšnjih razmer. Trditve so opirali na Grahorjev prispevek o sovjetski Rusiji, prebran na glavnem zaslišanju in v katerem je kritično govoril o tamkajšnjih razmerah. Vse to je vplivalo na sklep sodišča, da obtoženec ni imel zveze z ilegalnimi organizacijami v tujini, zaradi česar ga oprošča obtožbe na temelju 280. paragrafa.

Sodišče se je odločilo za branje korespondence in drugih sestavkov obtoženih, zaplenjenih pri preiskavah z namenom, da bi moglo spoznati njihove namene s »Knjigo drugova«. Ni pa bilo potrebno, ker tega ne dovoljuje niti zakon, prebrati policijskih poročil kot je to zahtevalo tožilstvo. Vse to gradivo je bilo pregledano na glavni razpravi in za sodišče ni merodajno, ker mora le-to samostojno izreči svoje mišljenje o krivdi. Prav tako ni sodišče sprejelo zahteve tožilca, da si priskrbijo kazenske spise državnega sodišča, ker je menilo, da je dolžnost obtožbe preskrbeti ves dokazni material za glavno obravnavo. Prav tako ni sprejelo zahteve po razširitvi obtožbe v zvezi s Simičevo pesmijo Dansing pa zaključenem dokaznem postopku.

S tem se je sodni proces na sodišču v Veliki Kikindi za obtožene socialne pesnike končal. Niso pa njegovi rezultati zadovoljili državnega tožilca, ki je takoj po razglasitvi sodbe izjavil: »Proti sklepu o izpustitvi obtoženih na prostost, vlagam pritožbo«²⁰ in se je 17. aprila pritožil na okrožno sodišče v Veliki Kikindi. Svojo pritožbo je utemeljeval s tem, da je sodišče oškodovalo zakon, ker ni upoštevalo predloga državnega tožilca, naj se preberejo poročila policijskih uprav iz Ljubljane, Maribora, Zagreba in Sarajeva o delovanju obtoženih, s čimer bi mogli dokazati, da so sodelovali v delavsko-komunističnih organizacijah, in s tem tudi prevratniško delovanje obtoženih z namenom, da rušijo državno ureditev in obstoječi red. Ker so bili Popović, Simić in Čengić aretirani v zvezi s »sarajevsko afero« in ker so sodelovali v prevratniškem delu svojih sarajevskih tovarišev, bi si moralo sodišče priskrbeti vsebinsko ustrezni dokazni material, ker ga ni bilo mogoče zbrati, na državnem sodišču za zaščito države v Beogradu in s tem potrdili delovanje in sodelovanje v »navedeni smeri«. Po mnenju tožilca tudi ni bila upravičena zavrnitev razširjene obtožnice proti Novaku Simiću in njegovi pesmi Dancing. Razširitev se ni nanašala na novo kazensko dejanje, temveč na dejanje, ki ga je obtožba navajala. Ugovarjal je tudi na razsodbo v korist slovenskih sodelavcev. Po njegovem mnenju ne bi smel biti oproščen Mile Klopčič, ki je svojo pesniško zbirko posvetil Leninu, še manj pa Ivo Grahor, ki je iz simpatij do komunizma odšel v Rusijo, preživel tam nekaj mesecev, po povratku pa v raznih dnevnikih pisal in predaval delavstvu o ureditvi komunistične države. Oporaval je tudi utemeljitvi sodišča o vzrokih za Grahorjevo zanimanje za marksistični tisk ter po njem sklepal o njegovem nazorskem prepričanju. Zato tudi ni bilo naključje, da so v preiskavi zaplenili komunistični manifest, razne liste, časopise in knjige, »ki so po eni strani komunistične, a po drugi sovražno razpoložene do naše države, čeprav je prepovedan njihov prihod v državo«.²¹

O pritožbi tožilca je razpravljal oddelek B beograjskega kasacijskega sodišča v Novem Sadu v sestavi dr. Aleksandra Dimišića kot predsednika, drugače podpredsednika kasacijskega sodišča ter članov dr. Emilijana Bogosavljevića, Rafa M. Marića, dr. Milivoja Popovića, Jeremije Jeremića in dr. Rada Somerja, sekretarja kasacijskega sodišča kot zapisnikarja, in po zaslišanju državnega tožilca

Žarka Vukovojca in zagovornikov, 15. junija 1932 potrdil razsodbo okrožnega sodišča v Veliki Kikindi, pod oznako KRE 87/129/1930.

Samo se nam s tem v zvezi zastavlja vprašanje, kako je jugoslovanska javnost spremljala proces in kako je nanj reagirala? Obžalovati moramo, da se je o tem ohranilo premalo poročil. Kljub temu pa smemo po ohranjenih pričevanjih le sklepati, da je proces med delovnimi ljudmi, čeprav niso vedeli za podrobnosti, izzval veliko zanimanje in simpatije za obtožene. O tem, kako je bilo o procesu obveščeno slovensko delavstvo, smo že govorili. Kot izraz prikritega odpora in ironičnega omalovaževanja hkrati, moremo ocenjevati tudi še poznejše ponatiskovanje Seliškarjevih pesmi iz zbirke »Trbovlje«. Vendar pa moremo to sprejemati le kot skromni dokaz odpora v mejah, kot so ga dovoljevali minimalni pogoji diktatorskega režima. Zato je toliko bolj dragoceno pričevanje Mileta Klopčiča podano Vasi Dobrosavljeviću, ki govorijo o dejanski in spontani reakciji kikindskega prebivalstva in o tem, kako živo ter ogorčeno so spremljali sodni proces. Živo je bilo zanimanje prav gotovo tudi zaradi tega, ker se je odvijal proces v njihovi sredini, kjer so poznali in cenili Jovana Popovića in ker niso mogli procesa, kljub naporom, pred javnostjo izolirati. Najzgovorneje pa kaže, na kateri strani so bile simpatije kikindskega prebivalstva dejstvo, da se je ob zaključku procesa zbralo pred sodnim poslopjem mnogo ljudi, delavcev in dijakov, ki so želeli obtožene književnike pozdraviti. Seveda ne moremo dvomiti, da je policija vse to valovanje skrbno spremljala. Zato je izpuščene obtožence tudi čakal pred izhodom iz sodišča policijski komisar z besedami: »Neki ljudje vam pripravljajo sprejem. To prepovedujemo. Tu imate dva avtomobila in kočijo, da se odpeljete naravnost na postajo,« čeprav so obtoženi pred tem sprejeli Popovićevo povabilo, da prespijo pri njem, se pogovorijo in odpotujejo naslednjega dne.²²

Tako se je formalno preganjanje sodelavcev »Knjige drugova« končalo, vendar spet res, da samo formalno. Čeprav nam zaradi odmika dogodkov ni uspelo zbrati več dokazilnega gradiva te vrste, nam nekatere podrobnosti našo domnevo potrjujejo. — Prav gotovo bi bil za nas pomemben odgovor na vprašanje, kaj se je zgodilo z Ivom Grahorjem? Ali ga je po procesu ljubljanska policija kot italijanskega državljana izgnala na Primorsko, kot je zahtevala v svojih poročilih? Na vprašanje zaman iščemo odgovora v Grahorjevem izbranem delu »Življenje in smrt«,²³ čeprav tega ne bi smeli uredniki izpustiti. Po vsej verjetnosti policiji zaradi odpora nacionalističnih emigrantskih organizacij namera ni uspela, pri čemer nas podpirajo tudi vsebinsko izredne izjave emigrantskih in drugih organizacij in institucij ali izjave posameznikov. Vsi so bili odločeni v svojem — lahko bi rekli dogovorjenem sklepu, — da pokažejo na pomen Grahorjevega delovanja v korist primorskih Slovencev in v korist Jugoslavije, da ga čim prej osvobodijo. Domnevati moremo, da ga zaradi tega tudi niso izgnali. Pač pa omenja sestavljalec bibliografije v kratkem življenjepis, takoj za preganjanjem v zvezi s »Knjigo drugova« podatek, da kot diplomirani filozof ni dobil zaprošenega suplentskega mesta, zaradi česar se je zaposlil kot korektor tiskarne Merkur v Ljubljani,²⁴ kar bi lahko povezovali kot posledico s kikindskim procesom. Domneva o preganjanju sodelavcev »Knjige drugova« tudi pozneje, je verjetna. Pri tem se moremo konkretno opreti na izjavo Franceta Oniča, v kateri pripoveduje, da je, po vrnitvi domov v Savinsko dolino, ostal leto dni brez službe. »Natančneje: 14 mesecev po odpustu iz službe v M. S...« Potem je zaprosil za namestitev na delovno mesto profesorja prirodopisa na ptujski gimnaziji in ga dobil. Pri tem mu je pomagal ravnatelj ptujske gimnazije dr. Komljanec, Oničevo prošnjo pa je podprl tudi Fran Albreht.²⁵ Preganjanju je bil izpostavljen tudi Vinko Košak. Onič in Košak sta trpela preganjanje že prej. Oba sta bila iz Murske Sobote kazensko odpuščena takoj, ko je

bila končana preiskava v njunem soboškem stanovanju in zaslišanje na okrajnem načelstvu.

Preostane še končna ocena kikindskega procesa. Menim, da je po vsem povedanem, najboljša in najtehtnejša prav tista, ki so jo podali udeleženci sami, saj ji moremo dati tudi danes polno veljavo. — Vasa Dobrosavljevič navaja v svoji komentirani izdaji »Knjige drugova« tudi izjavo odvetnika dr. Jovana Sremca, zagovornika Jovana Popovića, ki je, zavedajoč se, da bi se proces ob podobnih ljudeh kot je bil zastopnik obtožbe dr. Jovan Jovanović prav gotovo drugače končal, kot pa se je, in o ljudeh in procesu sodil: »Bilo je to prvo leto vojaške diktature in oblastnikom še ni uspelo, da v vsa sodišča infiltrirajo svoje eksponente.

V demokratičnem razumevanju dr. Djurdjevića in v tem, kar je rekel, so razlogi, da je bila sprejeta oprostilna sodba.«²⁶

Opombe

¹ »Iz Ljubljane mi pišu . . .«, Kozarjevo pismo Jovanu Popoviću, 21. septembra 1928.

² »Knjiga drugova«, str. 295, opomba 45.

³ Pismena izjava Franceta Onića, 10. avgusta 1966.

⁴ Pismo Novaka Simića Jovanu Popoviću, 19. septembra 1928.

⁵ Vasa Dobrosavljevič, »Knjiga drugova«, str. 239.

⁶ Izjava Mileta Klopčiča uredniku »Knjige drugova« Vasi Dobrosavljeviču, navedena na str. 297, v opombi 49.

⁷ »Knjiga drugova«, str. 159.

⁸ Vzrok zanj navaja Mile Klopčič uredniku Vasi Dobrosavljeviču, kar le-ta navaja v »Knjigi drugova«, str. 294, 295, op. 41.

⁹ Pismena izjava Franceta Onića, 10. avgusta 1966.

¹⁰ Prevod iz srbohrvaščine. »Knjiga drugova«, str. 260.

¹¹ »Knjiga drugova«, str. 271.

¹² Pismena izjava Franceta Onića, 10. avgusta 1966.

¹³ »Delavska politika«, 25. januarja 1930, št. 9, str. 3.

¹⁴ »Knjiga drugova«, str. 298, op. 49.

¹⁵ »Knjiga drugova«, str. 272.

¹⁶ »Knjiga drugova«, str. 305, op. 60.

¹⁷ »Delavska politika«, 8. marca 1930, št. 21, str. 3.

¹⁸ Oba citata sta vzeta iz »Knjige drugova«, str. 299, 300, op. 53.

¹⁹ »Knjiga drugova«, str. 188.

²⁰ »Knjiga drugova«, str. 192.

²¹ »Knjiga drugova«, str. 202, 203.

²² »Knjiga drugova«, izjava Mileta Klopčiča, op. 61, str. 301.

²³ Jože Munda, Življenje in delo, str. 388.

²⁴ Isti vir, str. 388.

²⁵ Pismena izjava Franceta Onića, 10. avgusta 1966.

²⁶ »Knjiga drugova«, op. 62, str. 301.

Tone Čamernik

OF v jetnišnici okrožnega sodišča v Ljubljani

Še pred ustanovitvijo OF 27. aprila 1941, nemudoma po prevzemu oblasti italijanskega okupatorja v zaporih jetnišnice Okrožnega sodišča v Ljubljani, se je osebje jetnišnice združilo z namenom, da bi nudilo pomoč vsem, ki jih je okupator začel preganjati zato, ker so se v preteklosti borili proti fašizmu in v katerih je živela misel na nastanek nove, socialno pravičnejše Jugoslavije, misel na smrt fašizmu, ki je brezpogojno preganjal in moril vse, kar mu ni hotelo postati pokorno.

Po ustanovitvi organizacije OF 27. aprila 1941 sem se v drugi polovici junija leta 1941 srečal v družbi pri Lojzetu Hartmanu na Vodovodni cesti št. 11 s tovarišem Borisom Kidričem, ki sva se poznala že iz dni, ko je bil kot komunist, skozi razdobje 10 let večkrat gost naših zaporov. V razgovoru v zvezi z organizacijo OF in njenim programom sva se sporazumela, da bom organiziral aktiv OF v zaporih jetnišnice, ki bodo, kakor je dejal: »Kmalu postali dom najboljših hčera in sinov slovenskega ljudstva.«

Nekaj dni zatem se je v okviru najine razgovora javil pri meni v jetnišnici Božo dr. Kobe, zaposlen v predsedništvu apelacijskega sodišča. Prišel je, da bi se dogovorila za sestanek z od Borisa Kidriča najavljenim tovarišem. Po kratkem razgovoru sva se sporazumela, da bi se sestali naslednji dan ob deveti uri, v prvem nadstropju sodne palače, pred pisarno državnega tožilca.

Drugi dan, točno ob določenem času je Božo dr. Kobe prišel z dobro poznanim neznancem Vitom dr. Kraigherjem. Predstavljati se nama ni bilo treba, ker sva se dobro poznala še izpred vojnih dni, zato smo takoj prešli na razgovor o organizaciji aktiva OF v zaporu, na njegov namen in na način vzpostavitve zveze med aktivom in vrhovi organizacije KPS in IOOF.

Dogovorili smo se, da bom vsakodnevno obveščal organizacijo o vsem, kar se bo v jetnišnici dogajalo. Za zvezo z vrhovi sta bila določena Božo dr. Kobe, za njegovega namestnika pa sodnik v tajništvu apelacijskega sodišča Dušan Jaklič, medtem ko bi bil za vse druge izjemne akcije povezan neposredno z Borisom Kidričem in Vitom dr. Kraigherjem.

Že po dogovoru o ustanovitvi aktiva OF v jetnišnici sta me obiskala v pisarni jetnišnice organizatorja OF v pravosodnih ustanovah Teodor dr. Tominšek in

Ludvik dr. Gruden, s katerima smo se dogovorili o sodelovanju s tovariši, organiziranimi v OF, na sodišču. Naslednji dan me je ponovno povabil k sebi v pisarno višji sodni svetnik Alojzij Žigon, ki me je ponovno povabil v organizacijo OF in seznanil z njenim programom. To so bili dogovori s člani višjih forumov KPS, IOOF in matičnega odbora OF za pravosodne ustanove, katerega član sem kot predstavnik jetnišnice postal tudi jaz.

Organizacija aktiva samega in vse ostalo v zvezi z njegovim delom je bilo prepuščeno meni osebno, ker so imeli tovariši v moje organizacijske sposobnosti popolno zaupanje, kakor je na sestanku matičnega odbora OF za pravosodne ustanove, v stanovanju člana odbora sodnika Nina Zupana v Trdinovi ulici št. 7, poudaril predstavnik IOOF za mesto Ljubljana Aleš dr. Stanovnik. Na istem sestanku mi je bilo tudi sporočeno, da jaz ne smem na sestanke matičnega odbora, vsled stroge konspiracije ter da ne bom pozivan, pač pa bom dobival navodila na drug način, kolikor bo to potrebno.

Iz opisanega je razvidno, da so pri sami ustanovitvi aktiva OF v jetnišnici sodelovali:

Anton Čamernik, upravitelj jetnišnice;
Dušan Jaklič, sodnik v tajništvu apelacijskega sodišča;
Ludvik dr. Gruden, sekretar vrhovnega sodišča;
Boris Kidrič, član IOOF;
Božo dr. Kobe, sod. priprav. v tajništvu apelacijskega sodišča;
Vitomir dr. Kraigher, član vodstva VOSA;
Teodor dr. Tominšek, sekretar vrhovnega sodišča in
Alojzij Žigon, viš. sod. svetnik, namestnik predsednika okrož. sodišča.

Organizacija in delo aktiva OF v jetnišnici je bilo tako tvegano in raznovrstno, da je le-to težko opisati, ker to ni bila akcija trenutka, enega dneva, temveč sto in sto dni in neprespanih noči, v katero je vtikano nešteto imen jetniškega osebja, sodnih uslužbencev, sodnikov in zunanjih sodelavcev. Razumljivo je, da ni bilo lahko ustvariti organizacije v žrelu okupatorja in domačih izdajalcev, saj je celo časopis »Slovenec« z dne 14. januarja 1944 poimenoval jetnišnico za: »komunistična letovišča, komunistično republiko in za prostore ljubljanske obveščevalne službe«.

Pristop k organizaciji in delu aktiva OF v jetnišnici, od katerega so vodstva KPS, IOOF in matični odbor za pravosodne ustanove, glede na značaj njegovega poslanstva mnogo pričakovala, je bil zelo občutljiv. Poleg činiteljev, katerih pečat je vtisnila v zapore že priroda njihovega obstoja in način poslovanja v njih, so se pojavili še elementi časa, s katerimi so ga obdarili vojna, vladajoči sistem okupatorja in pojav domačih izdajalcev. Zato se je moralo pristopiti k delu resno, brez pregrešnega navdušenja, v zavesti, da more uspešno služiti svojemu namenu le tisto, kar je zgrajeno na dobrih temeljih. Na vse se je moralo misliti, da bi uničevali tisto, kar je gradil okupator in gradili tisto, kar je okupator z mukami, krvjo in smrtjo najboljših hčera in sinov slovenskega ljudstva hotel zatreti. Zrli so nam v oči; ustanove, sodišča, policija, fašistična milica, karabinjerji, podivjano vojaštvo, OVRA, tajne obveščevalne službe belih, plavih itd. ter končno zagonetka vseh časov, ljudje. Marsikaj so rodila v nas spoznanja preteklih dni, pa smo morali biti zato oprezní.

Za vključitev jetniškega osebja v aktiv OF ni bilo kakega posebnega problema, ker se je isto že pred dogovorom s tovariši iz vodstva OF, kakor eden vključilo v skupnost, katere namen je bil nuditi pomoč vsem, katere bo preganjal okupator. Potrebno ga je bilo le obvestiti o pristopu k gibanju aktivnega odpora proti okupatorju. To sem storil na ta način, da sem posameznike, ne da bi vedeli drug

za drugega, poklical v pisarno in jim sporočil vest o vključitvi kolektiva v organizacijo OF, s pripombo, da mora biti to samo njegova tajnost.

Ko je bilo opravljeno delo z uslužbenci, sem se moral podatki na nevarno pot organizacije jetnikov kriminalcev, ker brez njihovega sodelovanja organizacija ne bi mogla izpolnjevati vseh svojih nalog. Isti so opravljali vsa hišna dela, kar jim je omogočalo stik tudi s tistimi jetniki, ki so bili zaprti v oddelkih, v katerih je bil dostop našemu osebju prepovedan. Kako se zaupati njim? Treba bo tvegati, da nas ob iskanju prodanih duš okupator ne bo prehitel. Tudi to smo uspešno prebrodili. Kakor pazniki, tako so tudi oni prihajali k meni v pisarno. Eden za drugim so se vrstili. Prvi so prišli na vrsto tisti, ki so bili zaposleni na, za kolektiv, najvažnejših mestih. V imenu narodnostne zavesti sem jih povabil k sodelovanju z zagotovilom, da jim bo uprava nudila vso pomoč, če bi se komu pri njegovem ilegalnem delu kaj zataknilo. Odmev povabila je bil presenetljiv. Vsi od prvega do zadnjega so se v sreči od poklonjenega jim zaupanja od strani organizacije OF in uprave jetnišnice odzvali pozivu. Njim so se potem v delu priključili tudi vsi ostali, tako da izdajalca v jetnišnici ni bilo.

Vzporedno z reševanjem osebnih problemov smo morali posvetiti pozornost tudi ostalim vejam ilegalnega dela, da bi mogel aktiv v celoti služiti tistemu, za kar naj bi se rodil.

Spoznanja, porojena v prvi svetovni vojni leta 1914–1918, so nas opozarjala na mnogo, kar je v kazenski ustanovi potrebno, da bi mogla kljubovati pojavom, ki jih prinašajo s seboj viharji morije, uničevanja materialnih dobrin, zasužnjevanja ljudstev, boj za oblast in drugi priveski teh za človeštvo zločinskih stremljenj.

Vojna se je šele začela. Čimbolj se bo vdiral vanjo kolesje njenih grozot, tem težje bo za vse, kar je človeku nujno za življenje. Boj, ki je pred nami, ne bo lahek. Zahteval bo močne, vzdržljive, ne samo po duhu, volji in hotenju, temveč tudi po telesu. Prazna vreča ne stoji pokonci, pravi pregovor. Treba jo bo napolniti in to čimprej, dokler se še kaj dobi. Pojavila se bo lakota, pomanjkanje obutve in obleke in ljudje, lačni, goli in bosi, so pripravljeni na vse. Prodajali bodo samega sebe, da bi si ohranili življenje. Zaporniki, sužnji za debelimi zidovi, rešetkami in žico, nimajo možnosti nakupa v trgovini, na trgu ali na podeželju. Odvisni so le od tega, kar jim bo dala zajemalka iz skupnega kotla, katere obroke bo okupator prej ali slej zmanjšal. Zato moramo pravočasno poskrbeti za vse, da potniki boja ne bodo omagali sredi poti. Napolniti moramo skladišča z vsem, za kar se bo pokazala potreba. Nismo se ozirali na uredbe okupatorja, da moramo vse, kar se nahaja v skladiščih, prijaviti pristojnim tržišnim organom, niti zmanjšati tablico prehrane. Nasprotno, še drugo smo kupili. Natrpali smo skladišča do poslednjega kotička. Najmanj za dva meseca smo imeli zalog. Kar smo potrošili, smo avtomatsko dopolnjevali vsak teden z novim. V tem smo našli veliko razumevanje pri trgovcih predvojnih dobaviteljih, Navodu, gospodarski zvezi in okoliških kmetih. Za naše fante bomo dali vse. Tako je bilo geslo našega soseda trgovca Tončka Legata, njegove dobre mame, sester Pugelj, ki so imele trafiko na Miklošičevi cesti in mesarice Pavlice Martelj, ki so v glavnem skrbele za nakup potrebščin jetnikov.

Da bi bilo za zdravje in telesno kondicijo jetnikov še bolj poskrbljeno, smo stopili v stik z njihovo prehrano tudi z ekonomatom javne kuhinje v Delavski zbornici. Oni so nam priskočili na pomoč v glavnem z dostavljanjem sočivja, da smo se lahko uprli neprijetni bolezni zapornikov avitaminozi. Sodelovanje z osebjem kuhinje Delavske zbornice je bilo zelo tvegano, ker so bile njihove nakupne cene vedno v razkoraku z maksimiranimi cenami, katere naj bi morali uveljavljati

tudi mi. Zaradi tega so nam pripeljali v skladišče vedno manjšo količino blaga, kakor je bilo to navedeno v računu, da bi mogli uskladiti njeno ceno s prepisano maksimirano ceno, kar je predstavljalo kriminal. Če bi nas Italijani pri tem zasačili, bi se vsi znašli v zaporu kot kriminalci. Mnogo, mnogo smo morali tvegati, res pa je, da se v zaporu nikoli ni tako živelo kakor v dneh okupacije. Nikoli nismo občutili pomanjkanja. Nakup potrebščin od jedil do vseh mogočih toaletnih in drugih drobnarij in cigaret, ki je bil pred vojno dovoljen enkrat tedensko, smo kljub štirikratnemu povečanju številčnega stanja zapornikov, uvedli dvakrat, kar je zahtevalo od nas izreden napor.

Tudi skladišča z usnjem, blagom za obleke, posteljnimi in osebnimi perilom s potrebno drobnarijo so nam prav prišla, da smo mogli tistim, ki so jih Italijani neposredno privedli s polj, host ali z delovnih mest pa niso bili primerno oblečeni — brez suknjičev, dostojne obutve ali perila, ob premestitvah v Italijo dopolniti njihovo garderobo. Kaj bi bilo z nami, če bi nas dobili Italijani, da iz državnega skladišča oblačimo puntarje, ne vem.

Nujno je bilo imeti popoln pregled nad dogajanjem v jetnišnici. Vanjo so prihajali vsi mogoči in nemogoči. Dobri in slabi, korajžni in popustljivi pa tudi provokatorji in izdajalci. Za vse smo morali vedeti, kaj delajo, kaj mislijo, da ne bi koga od dobrih zbolela glava. Zato smo morali vsa mesta, ki so odkrivala tajnost postopka, preiskav, odnosa do ljudi in drugih skrivnosti okupatorja in jetnikov med seboj, držati krepko v rokah. Za vse to je bilo naše osebje v jetnišnici premalo, ker smo imeli stalno nad seboj okoli devetdeset italijanskih kontrolorjev. Iz zagate nas je spravil predsednik apelacijskega sodišča Vladimir dr. Golia, ki je na predlog aktiva izposloval pri Italijanih pismeno dovoljenje, da v pisarnah in na drugih mestih v jetnišnici lahko zaposluje obsojence in druge zapornike, kolikor dajo za to dovoljenje pristojni preiskovalni organi. S tem se nam je odprla pot do vsega, kar nam je bilo potrebno. Od vložišča do poslednjega ključnega mesta v ambulanti je bil zaposlen naš zaupnik.

Velik prispevek aktivu je dal zapornik Adolf Uršič, ki je bil kot tolmač že ob prihodu Italijanov dodeljen na vsako mesto, kjer smo ga potrebovali. Isti je kot primorski begunec pred fašisti s svojo izredno požrtvovalnostjo, iznajdljivostjo in tveganjem marsikoga rešil tegob zapora in tudi najtežjih kazni. Osvobojen jetniških ključev se je kakor senca pojavljal na stopniščih jetnišnice in vohal, kje bo odkril kaj, kar bi bilo zanimivo za aktiv.

Delo aktiva OF ni bilo prepuščeno samo svojemu toku. Vsak, ki mu je bilo zaupano članstvo v njem, je moral biti na svojem mestu in vestno izpolnjevati naloge, ki so mu bile zaupane. Tudi njegov sestav je bil v vsakem pogledu na višini. Od univerzitetnega profesorja do vseh mogočih poklicev mladega skojevca so bili njegovi člani.

Njegovo delo se je začelo že pri vходу v jetnišnico. Tu je paznik-vratar Peter Logar strigel z ušesi in očmi, kdo, po kakšnem opraviilu in s kakšnim namenom je prestopil prag jetnišnice. Če je opazil, da je v njegovem obisku kaj sumljivega, me je takoj obvestil. Sprejemal je tudi pakete, pisma, ilegalni material in drugo, dovoljeno in prepovedano, kar se je potem javno ali na skrivni način vnašalo posameznikom v zapor.

Prvi, vložišče, pisarna ravnatelja, upravitelja in knjigovodje, je predstavljala komandni položaj aktiva. V njej so bila posvetovanja aktiva, opravljali so se ilegalni obiski med zaporniki, domačimi, prijatelji in zunanji sodelavci, pretentavalo v vseh mogočih vidih italijansko osebje, bila zveza z zunanjim svetom, vršil nakup,

delila pomoč jetnikom in dajala navodila članom aktiva, kaj je treba storiti v zvezi z njihovim zadolženjem glede na trenutne potrebe.

Na nasprotni strani hodnika je bila za aktiv in njegovo poslanstvo najbolj pomembna sprejemna pisarna, kraj v zapore privedenih in iz njih odvedenih zapornikov. Ta je bila tudi začetek in konec vsega, kar se je v zaporu dogajalo. Bila je izpovednica tegob, ki so jih doživljali jetniki ob aretaciji, v zaporih fašistične milice na Tehnični srednji šoli, v Artilerijski in Belgijski vojašnici ter šolskih kletih. Polnile so jo solze in smeh, vzdih po izgubljeni svobodi, tolažba in strah pred mučenjem, streljanjem in še marsičem drugim, ker nihče ni vedel nikoli in nikjer, kam ga bo vodil naslednji korak, če je padel okupatorjem v kremplje.

Delo v njej je bilo strogo zaupno. Opravljali so ga, pod neposredno kontrolo brigadirja Janeza, pazniki-pisarji in zaporniki z znanjem italijanskega jezika, da so lahko razumeli tudi pogovore med Italijani, ki so poleg oseb, zaupanih našemu osebju, sprejemali in vpisovali v poseben seznam tiste, ki so spadali neposredno pod pristojnost OVRE in posebnega sodišča v Rimu.

Sprejemni pisarni je sledila četrta, najzanimivejša postojanka — notranjost zaporov, ki je iz dneva v dan menjala svoj obraz v odnosu na sestav in razpoloženje jetnikov ter njihovih gospodarjev, kar je bilo odvisno od vesti z bojišč in drugih činiteljev, ki so krojili usodo fašističnih vladavin. Včasih je bil pa potreben samo strel na ulici, ki je vse prekucnil na glavo.

Celice, sobe zapornikov, so bile prenapolnjene. Do štirikrat več zapornikov je bilo v njih, kakor so to dovoljevali zdravstveni predpisi. Postelj je primanjkovalo, pa smo si pomagali s polaganjem slame po podu. Kljub temu pa je bilo v njih vedno živo, kakor v panju in okoli njega, ko zaživi pomlad. Jetniki polni ugibanja, upov, dvomov, navdušenja, pričakovanj, iger pa tudi solz, ko je ponoči pod odejo, v temi in tišini zaživela misel na dom in na druge v njem. Z veselim in bolnim so bili prepojeni debeli, hladni zidovi in železne rešetke v njih. Ni bilo lahko biti dober krmar med njimi.

In vendar, aktiv tudi tu ni zatajil. Od vstopa za železna rešetkasta vrata, pa do poslednjega kotička tega panja je vladal njegov dih. Od jutra do pozne noči, ko so bili transporti jetnikov, pa celo do bele zore. Vse delo, vsak trenutek je bil posvečen misli, s čim in kako bi pristopili k novodošlim, da v spoznanju, da organizacija OF misli nanje tudi v nesreči, duh za tisto, za kar so zaživel in delali, v njih ne bi opešal.

Nameščali smo jih po sobah, kakor smo smatrali, da bi posamezniku glede na okolnosti sumnje njim najbolj ustrezalo. V obzir smo jemali: osebno poznanstvo, njihove želje, strokovno sorodnost, politično dejavnost, zdravstveno stanje in starost. Že v skladišču za izdajo posteljnega in osebnega perila, odeje in po želji obleke ter čevljev se je lahko vsak zaupal skladiščniku, kaj ga teži, da bi mu po možnosti olajšal bolečino, ki ga mori. Našel je zaupnika kurjača v kopalnici, pralnici, kuhinji, na hodniku, v delavnici, ambulantni in v hišni bolnišnici. Vsi ključni položaji v hiši so bili v rokah aktivistov. V vsaki sobi je bil zaupnik aktiva OF, ki je pazljivo motril na vse, kar se je v sobi dogajalo, govorilo, mislilo in za kaj vse bi bili posamezniki sposobni, če bi jim zagorelo pod nogami. Omogočali so se stiki med sokrivci, da so si lahko drug drugemu povedali, kaj ga dolžijo, za koga ga je vprašal preiskovalec in kaj mu je izpovedal, da s svojimi izjavami drug drugemu ne bi oteževali položaja. Tistim, ki jim je celice ali sobe odredjala italijanska policija, smo stike s sokrivci omogočali na ta način, da smo v nočnih urah v sobi zapornikov, zaposlenih v pisarnah, organizirali družabne večere, na

katere smo povabili vse tisto italijansko osebje, ki je bilo to noč odrejeno za kontrolo našemu osebju. V sobi smo ga potem ob, z jedačo, pijačo in cigaretami dobro obloženi mizi častili toliko časa, dokler nam ni prišel za ilegalno poslanstvo odrejen paznik sporočit, da je svoje ilegalno delo uspešno opravil. Na osnovi omogočanja takih stikov sta se marsikomu povrnila razpoloženje in vera, da ga ne bo doletelo najhujše, ker so s skonstruiranimi zagovori speljali preiskovalca v položaj, na osnovi katerega tožilec ni mogel zahtevati najstrožje kazni.

Zaporniki zdravniki, brez katerih naši zapori v dneh okupacije nikoli niso bili, so v času odsotnosti uradnega jetniškega zdravnika opravljali zdravniške posege, če se je komu od jetnikov nepričakovano poslabšalo zdravje. Z njihovimi osebnimi zunanjiimi zvezami nam je tudi uspelo, da smo mogli nabaviti vrsto zdravil, ki so bila za značaj naše ustanove nujna. Ivan dr. Kanoni je na primer v nekem primeru, da je rešil bolnico, poslal našega uslužbenca Franca Ostanka v bolnišnico za umobolne na Studenec, katere upravnik je bil dr. Kanoni, da mu je ekonom bolnišnice Manfreda dal za bolnišnico potrebne injekcije, katerih v jetniški bolnišnici nismo imeli.

Vsa aktivnost aktiva OF je bila osredotočena v misli, kako bi zapornikom lajšali bolečine ob izgubi prve na lestvici človeških dobrin — svobode ter jim krepili vero v zmago boja, ki so ga borili za svobodo domovine in za lepše dni delovnega ljudstva. Pri tem se nismo mogli ozirati na lepo ali na nelepo, če je bilo v vprašanju biti ali ne biti, smo za stvar boja zamižali tudi na eno oko nad kako grdobjo.

Paznik-vratar Peter Logar mi je sporočil, da je opazil kako prihajajo na vrata jetnišnice osebe, ki prosijo za razgovore s tem ali onim italijanskim paznikom. Ob srečanju z njimi je obrnjen na drugo stran opazil, kako si pri stiskanju glave in rok podajajo pisma, denar in tudi manjše zavoje. Danes je bil eden, naslednji dan že dva in potem naprej poplava prvih in drugih. »Pusti jih, naj cvete ta skrivna kupčija. Čim bolj se bo razpasla, tem lažje bo obiskovalcem, zapornikom in tudi našemu osebju, če bi se komu slučajno kaj zataknilo, da bi ga našli na prepovedanih poteh, ker vedo, da vemo, kaj oni delajo.« Tako je tudi bilo. Italijani, prepričani, da so z napovedjo vojne Sovjetski zvezi izgubili igro so se mnogi popolnoma izgubili in nihče od njih ni mislil na drugo, kakor na to, kako bo svoj trenutni položaj v okupirani deželi izkoristil za čim ugodnejše življenje in po možnosti zagotovil sebi in svoji družini lepše bodoče dni, ker njihove skromne plače niso bile zadostne za odvojeno življenje v vojnih dneh.

To njihovo očitno slabost je za dobro zapornikov izkoristil tudi aktiv OF. Iz fonda za socialno pomoč jetnikom, največ pa s sredstvi imovitejših zapornikov in zunanjih sodelavcev smo v sporazumu s tovariši z vrha dali tu in tam kakemu kako darilo v obliki kravate, srajce, klobuka, šala, blaga za obleko, čevljev in drugega, za kar so poskrbeli naši zunanji sodelavci trgovci: Pavle Magdič, Pirnat, Franjo Novak, Jože Zdešar in drugi, da smo jim s tem zaprli usta, ušesa in oči, da niso mogli svojim nadrejenim, katere smo imeli z darili že tudi v žepu, javljati, kaj vse pregrešno se v zaporu dogaja. Če tega ne bi bilo, bi gotovo bolj cvetele smrtne obsodbe in odmevali strelji v Gramozni jami.

Tudi v dneh transportov jetnikov v Italijo je prišlo to do izraza s tem, da so se mnogi Ljubljancani ob odhodu v negotovost lahko v ravnateljavi pisarni skrivno poslovili od najdražjih, najmanj pa oskrbeli z vsem, kar so potrebovali, čeprav smo prejeli obvestila o njihovi premestitvi v poznih popoldanskih urah. Ne samo Ljubljancani, tudi nihče od ostalih ni odšel v tujino praznih rok. Oskrbeli smo jih s popotnico, urejenim oblačilom, obutvijo, cigaretami in z denarjem. Nihče

ni odšel iz Ljubljane z manj kot 150 lirami gotovine, da je imel v prvem trenutku v tujem svetu kaj za priboljšek. Vse to smo nabavili iz sredstev fonda za socialno pomoč KPS in IOOF, katerega sem hranil skrivno v blagajni jetnišnice.

Jetniški učitelj Vojko Jagodic, ki je bil z ukinitvijo zavodov za mlajše in starejše mladoletnike močno razbremenjen z delom, je vestno opravljal cenzuro pisem in če je zasledil v njih kaj takega, kar je bilo za organizacijo OF zanimivo, je takoj obvestil aktiv OF, da se ne bi zgodilo zanj kaj neprijetnega.

Takoj po vdoru okupatorja v deželo, se je znašla v najtežjem položaju mladina. Služb ni bilo, šolanje je bilo vezano za vpis v fašistične organizacije, odnos okupatorja do nje pa tak, da je moralo zavreti v njej. Zato je spontano, polna navdušenja sledila klicu izpod Rožnika. Mladi, v ilegalnem delu neizkušeni, so se lotili vsega, pa tudi najdrzejših podvigov. Italijanom, katerih je bilo tedaj v Ljubljani kot listja in trave, je uspelo, da so tu in tam kakega zasačili pri akciji in ga zaprli. V zaporu so ga podvrgli hudim mukam, da bi zvedeli od njega, kdo so in kje se nahajajo organizatorji gibanja. V glavnem so te muke izdržali in tudi umrli v njih, tu in tam je pa kdo omagal pod udarci in zdrknil na pot izdajstva. Te so potem Italijani namestili po samotnih celicah, da bi jih še z muko samote do-tolkli do kraja. Obljubljali so jim prostost in dobro plačilo, če jim bodo povedali, kdo vse so bili z njimi povezani in s kakimi nalogami. Premislite in pišite nam, kadar se boste odločili za našo ponudbo. In res. Nekaj takih primerov je bilo. Na pisma, naslovljena na predstavnike italijanskih oblasti, je polagal učitelj Vojko posebno pozornost. Čim je opazil, da se pisec pisma Italijanom predaja, smo o tem takoj obvestili zvezo, da je le-ta predvzela vse potrebno, da bi ob prihodu na prosto, sodelavci vedeli s kom imajo opravka in se pravočasno podali med ilegalce.

V glavnem so pisma, paketi in ilegalna literatura obšla cenzorja in marsikdo, ki je bil po ilegalni poti pravočasno obveščen o dogodkih, ki so se odigravali v zvezi z njegovo aretacijo, rešen mnogih stvari in težav, ki bi mu drugače delala preglavice. Marsikaj, do česar po modrem preudarku aktiva OF ni prišlo, je krasi-lo njegovo delo.

Posebno občutljivi so bili poskusi pobega oseb, ki so bile od Italijanov najbolj črno zaznamovane. Organizacija pobegov v samem zaporu je bila vzorna in le v slučaju poskusa pobega štirih najvidnejših revolucionarjev Toneta Tomšiča, Mihe Marinka, Pepce Kardeljeve in Vide Tomšičeve ni uspela.

Kakor nobeno, tako tudi ilegalno delo aktiva OF v jetnišnici ni moglo ostati neopaženo. Preveč ušes in oči je bilo uperjenih vanj. Dobrih in slabih. Takih, ki so znali ceniti brigo bližnjega zanj in takih, ki jim ni bilo mar drugo, kakor kako bodo očuvali samo svoje osebno blagostanje, pa četudi na žrtvi svobode ljudstva in milijonih življenj. No, organizacija, ki je bila zgrajena na idealnih temeljih, na žrtvi ljudi, ki so živeli za dobro domovine, za boljšo bodočnost ljudstva, za dobro vseh, ki žive na zemlji, brez obzira na barvo kože in na jezik, ki ga govorijo, niso odkrili. Odkrili so le nekaj posameznikov, ki so morali podnesti žrtev za vse, kar je smatral okupator za zločin proti njegovi oblasti.

Že v mesecu aprilu leta 1941, nekaj dni po prihodu okupatorja v našo deželo, so Italijani zaprli in odpeljali v internacijo paznika Ludvika Omana. V prvi polovici leta 1942 so aretirali paznika Metoda Zupana in Valentina Avgušтина in ju zaradi ilegalnega prenašanja pisem obsodili na dve leti strogega zapora, ki sta ga prestala v Italiji. Kmalu za njima so pahnili v celico paznika Jožeta Šinkovca. Dne 8. septembra leta 1942 so zaprli mene. Iz Ljubljane sem bil premeščen v kaznilnico v Koper, odtod pa dne 21. novembra leta 1942 poslan v internacijo v Torre dei Passeri. Od tu sem po osvoboditvi od strani zavezniške osme armade v mesecu

juniju leta 1944 odšel v partizane v Bari. Paznika Jožeta Šinkovca je ob sklenjenem premirju 8. septembra leta 1943 rešil celice ravnatelj jetnišnice Janko Spreitzer in ga sprejel nazaj v službo.

Po kapitulaciji Italije so oblast v jetnišnici prevzeli Nemci. Dopolnili so slovensko osebje z belogardistično nastrojenimi policaji pod poveljstvom poročnika Hlebca, paznike: Miho Gradiča, Jožeta Šinkovca, Jožeta Pajenka, Lojzeta Novaka, Ivana Makovca, učitelja Vojka Jagodica (Ceruta), uslužbenko Anico Boškić in mojega namestnika upravitelja Valdemarja Molihena pa aretirali in poslali v Dachau. Valdemar Molihen je v Dachavu tudi umrl.

Po moji aretaciji je prevzel vodstvo aktiva ravnatelj Janko Spreitzer. Isti, pazniki in zaporniki so mi po vojni dejali, da je delo aktiva po moji aretaciji precej popustilo, ni pa pojenjalo do same osvoboditve dne 9. maja 1945.

Niko Goršič

Zima v taborišču

*Zbor lesene zime vrh čepic
logorašev Zavetje teme v snegu
Ko psi begajo skozi metež
Kot kočija zlatega jutra Kot pamet
norega juriša Vekomaj samo naštevanje
številke Našitih na rokah na plaščih
Ko ukazi režejo ušesa Zabadajo
ostre igle v človeški razum
Greben ognja je edino ugodje Dim
vlečeš v prsa Kot preprih svobode
Lopate koljejo zmrznjena tla
C 854 visi v kapi Stražni stolpi
čemijo kot demoni Zlo je zabito vanje
Mrtvaški črvi se plazijo v njih Kdaj
bodo popadali v tla
Grob kopljejo kopači Krampi
udarjajo v dušo zemlje Sekire blodijo
KAMEN LIŽE LOGIKO SVETA*

Dr. Ervin Mejak

Ob 60-letnici osvoboditve Maribora

»Al mi smo fantje, smo vsi soldatje, vsi za Maistrom pojdemo!«

Letos v novembru bo 60 let, ko se je razlegala po vsej Sloveniji, naprej v Mariboru in v Celju, nato povsod drugod po slovenski zemlji, ta vojaška pesem ob osvoboditvi našega naroda izpod avstro-ogrskega stoletnega zatiranja.

Misli in spomini nas starih, ki smo še živeli v habsburški monarhiji, uhajajo v sedanjem času nazaj na jesen leta 1918, ko je razpadla stara monarhija, tlačiteljica slovanskih narodov in ko je bilo konec gospodstva Nemcev in nemčurjev pri nas v Sloveniji in smo po tolikem času, ko je bilo na Spodnjem Štajerskem nevarno celo govoriti slovensko. Tedaj smo svobodno zadihali in presrečni pričakovali lastno državno življenje.

Kako je bilo takrat v prevratnih dnevih v Celju?! Docela sestradani, raztrgani in skoraj goli, naveličani vojne, so se vračali slovenski vojaki domov. Z italijanske fronte se je valila peš in z vozovi ogromna armada proti severu in na Madžarsko, vlaki so bili prenapolnjeni z vojaštvom. Izredno težke so bile razmere v Celju, kjer je bil že, kakor v drugih krajih, sestavljen Narodni svet, ki je organiziral narodne straže. Le-te naj bi bile v pomoč vojakom, ki so se prostovoljno odzvali pozivu Narodnega sveta in se priglasili v službo slovenski domovini. Število teh zavednih mož je bilo majhno, vendar so s krepkim in discipliniranim nastopom obvladali položaj, odpravili tuje vojake hitro skozi Celje, preprečili ropanje in odvzemali njim erarično in v Italiji naropano blago, vozila in konje, orožje in živila, ki so bila takoj razdeljena med celjsko prebivalstvo.

Narodni svet v Celju je postavil za garnizijskega poveljnika nadporočnika Ivana Sancina, ki je pozneje po vrnitvi celjskega pešpolka oddal poveljstvo celjske garnizije majorju Benu Puteaniju, ki je prišel tiste dni iz Ljubljane.

Na severu je potreboval Maribor nujno pomoč proti Nemcem, osvoboditi je bilo treba Slovensko Koroško.

Dne 6. novembra 1918. je Celje slavilo svoj narodni dan, preko 20.000 ljudi se je udeležilo veličastne manifestacije za ustanavljanje se jugoslovansko državo.

Še isti dan zvečer je odpeljal nadporočnik Franjo Malgaj okrog 50 mož številčno četo s savinjskim vlakom ob viharjem vzklikanju celjskega občinstva proti Dravo-

gradu in v nekaj dneh zasedel, potem, ko se je Malgajeva četa pomnožila še z domačini na okroglo 300 mož, vzhodno Slovenske Koroške, medtem, ko je major Alfred Lavrič prodiral v Koroško preko Ljubelja.

V Mariboru je major Rudolf Maister zbral okrog sebe malo četo zanesljivih oficirjev in vojakov-prostovoljcev. Narodni svet v Mariboru je postavil Maistra za poveljnika »Štajerskega obmejnega poveljstva«, ki je obsegalo celo bivšo Štajersko južno od raztočja Drave in Mure, torej Spod. Štajersko in Prekmurje. Z odobritvijo Narodne vlade v Ljubljani je bil Rudolf Maister povišan v generala, da je imel tako dovolj avtoritete, zlasti napram višjim nemškimi oficirjem. Z odločno gesto je general Maister prevzel oblast v Mariboru. Nemci in nemčurji v Mariboru pod vplivom Gradca po so temu nasprotovali in pričeli organizirati svoje vojaštvo in dobivali pomoč iz Gradca.

Zato je general Maister pozval Celje na pomoč, ki so mu jo dali Celjani v izdatni, prav rečeno v odločilni vojaški sili. Maistra smo Celjani poznali že izza časa, ko je še služil pred vojno kot stotnik celjskega domobranskega 26. polka. Zlasti so bili v prijateljskih stikih z Rudolfom Maistrom-Vojanom celjski dijaki, med njimi sta bila tudi Franjo Malgaj in Srečko Puncer. Med nje je zahajal Maister v tajnem shajališču v takratni »Zvezni tiskarni« v Celju, v sedanji Kocbekovi ulici, kjer je dijakom pregledoval zvezke pesmi in jih navduševal ter utrjeval v narodni zavesti.

Prva pomoč Celja Mariboru, je štela 200 mož z 10 častniki in 2 strojnicama, imenovan prvi bataljon, in to pod poveljstvom nadporočnika Viktorja Rode, poznejšega ravnatelja meščanske šole v Mariboru, očeta nedavnega predsednika mariborske občine Vita Rodeta. Jedro tega oddelka so bili celjski študenti in dijaki, frontni vojaki, ki so se prostovoljno prijavili po prihodu domov iz vojne, za pomoč Mariboru. Dne 11. novembra 1918 proti večeru je ta prvi bataljon bil postrojen pred celjskim magistratom. Z magistratnega balkona se je poslovil s primernim nagovorom od vojakov-prostovoljcev garnizijski poveljnik major Puteani, znan kot odločen narodni mož, in poudarjal, da gre sedaj boj za slovensko republiko, kar je bilo značilno za tiste nejasne razmere takrat v deželi.

V Mariboru je bataljon prispel na glavni kolodvor ob 2. uri zjutraj, kjer je čakal že general Maister in dejal: »Sedaj, ko so prišli moji Celjani, se pa ne bojim ničesar več!«

Celjsko vojaško poveljstvo je bilo v stanju že 22. novembra poslati nadaljno pomoč Mariboru in to 300 mož, dobro opremljenih vojakov, z močnim oddelkom strojnic pod poveljstvom nadporočnika Pavlina, ki je pozneje padel na koroški fronti.

Mariborski Nemci in nemškutarji so, in to po navodilih iz Gradca, organizirali s svoje strani zoper Maistrove borce, nemško meščansko gardo, ki je nosila na vojaških čepicah belo zelene kokarde, mi smo imeli na čepicah slovenske kokarde. Mi smo te vojake meščanske garde imenovali »zeleno gardo«, ki je že narasla na preko 1500 mož, dobro oboroženih, in tako daleko presegala Maistrovo vojsko z okrog 900 mož, zavednih in navdušenih Slovencev.

Ker je »zeleni garda« z dneva v dan izzivala Maistrove borce in ogrožala generalu Maistru oblast v Mariboru, je general Maister napravil v največji tajnosti obsežen načrt razorožiti s svojimi borci-prostovoljci »zeleno gardo«. Dne 23. novembra 1918 ob 4. uri zjutraj je bila razorožitev nemške mestne garde, ki je imela na raznih krajih mesta in na mestnih periferijah svoje posadke, s hrabrim, izredno hitrim, discipliniranim napadom Maistrovih borcev na vse posadke »zeleni garde« v 47 minutah, in to brez večjega krvoprelitja, izvršena. Jaz sem s svojo jurišno četo razorožil posadko v »Križevem dvoru«, na desnem bregu Drave.

Spomenik generalu in pesniku Rudolfu Maistru-Vojanovu v Kamniku

*General Maister je s tem dejanjem Maribor rešil novi jugoslovanski državi. Sedaj so se povsod po deželi ob severni meji, v Slovenskih goricah in v Prekmurju množile čete Maistrovih borcev, ki so v kratkem času onemogočili rovarjenje sovražnikov, naš položaj v vsem Spod. Štajerskem se je hitro okrepil, tako da je imel general Maister s svojimi borci in z Malgaj Franjem že zastraženo vse naše ozemlje od Radgone čez Špilje in Lučane do Velikovca. Gradec in Dunaj sta pred vsem svetom protestirala, a Maistrovi borci so stali, kakor vkopani, na svojih postojankah in sovražni oddelki so zaman butali ob ta živi zid. Zaradi svojih neuspehov je graška vlada zahtevala od ameriške komisije, naj prouči, kako krivična je jugoslovanska zasedba. V prvi polovici januarja 1919 je res prišel na poziv graške vlade ameriški polkovnik Miles, ki se je na naših postojankah prepričal o vsem in sporočil na Dunaj, da se od nas zasedena črta v splošnem ujema z našo narodnostno mejo. Miles je določil tudi premirje med Maistrovimi in nemškimi oddelki. Ker Nemci niso dali miru in kršili premirje, je general Maister naprosil francosko komisijo v Zagrebu, naj določi demarkacijsko črto. Po večurni konferenci v Mariboru je do končne odločitve v Parizu obveljala po generalu Maistru zasedena črta za demarkacijsko črto, sklenilo se je stalno premirje, ki je trajalo do zaključka mirovne konference v Parizu oziroma do sklenitve senžermenske mirovne pogodbe. Ta sklep mariborske konference sta kmalu potrdili beograjska in dunajska vlada: *Od Maistrovih borcev zasedena črta je odločila, da so potem vse štajersko ozemlje južno od demarkacijske črte in posredno tudi Prekmurje ter Mežiško dolino na mirovni konferenci v Parizu prisodili Jugoslaviji.**

Nadporočnik Franjo Malgaj, ki je v bojih za slovensko Koroško daroval tudi svoje življenje

Na tem mestu poudarjam, da so Nemci zahtevali po prvi svetovni vojni vso Spodnje Štajersko do Maribora, Ptuja, Celja in Brežic, kar dokazuje spominska plošča na graškem šlosbergu, kjer je zapisano: »Marburg, Pettau, Cilli, Rann, unser Leid! Po slovensko: Maribor, Ptuj, Celje in Brežice, naša bol«.

Dne 15. decembra 1918 je bila v Mariboru na Glavnem trgu ob ogromni udeležbi velika proslava narodnega praznika z vojaško parado. Na proslavi so govorili general Maister, odvetnik dr. Rosina, župnik Vračko iz Šentilja in drugi.

Po končani slavnosti smo v mraku istega dne odkorakali Maistrovi borci na koroški kolodvor, odkoder smo se že odpeljali ponoči do Sinčevasi, da podpremo Franja Malgaja v boju za osvoboditev koroških Slovencev. Tu se pa prične drugo poglavje naših bojov za severno mejo, kar bo predmet posebnega sestavka.

Zasluge generala Rudolfa Maistra in njegovih borcev so torej neizpodbitne za dosego severne slovenske narodnostne meje in naše državne meje. Če kdo tega ne prizna, je očitno, da ne pozna zgodovine slovenskega naroda izpred druge svetovne vojne ali pa noče — ne vem iz kakih razlogov — tega priznati.

Naša mladina vé malo ali pa ničesar o usodnih zgodovinskih dneh leta 1918/1919. Pregledal sem zgodovinski učbenik za zadnji razred gimnazije, torej pred maturo, in zaznal, da je le slaba stran in pol posvečena našim bojem za severno mejo Jugoslavije v letih 1918—1919. Le nekaj pičlih besed govori o osvoboditelju Maribora, generalu Rudolfu Maistru-Vojanovu, kar je vse graje vredno. Saj je gradiva za to poglavje naše slovenske zgodovine in to častne, dovolj na razpolago v raznih knjigah in revijah. Več tega je napisal dr. Lojze Ude iz Ljubljane, vrhovni sodnik v pokoj. Jaz pa sem napisal svoje spomine iz bojov za severno mejo že leta 1937, ko sem izdal v samozaložbi v 4000 izvodih in razprodal brošuro s slikami z naslovom

»V boju za našo severno mejo 1918—1919«, Šolniki, ki sodelujejo pri sestavi učbenikov, naj se potrudijo, in so to tudi dolžni za našo narodno zgodovino, da pride v zgodovinske učbenike posebno poglavje o teh dogodkih, da bodo lahko pozni rodovi ocenili zasluge takratne generacije. Sedanji učbeniki omalovažujejo takratno dobo in generacijo, zlasti tedanjo mladino, ki je v ljubezni do slovenske domovine prišla v kritičnem času za orožje in večletnega tlačitelja slovenskega naroda preganala za vedno s slovenske zemlje!

Kakor smo čitali nedavno v znanem mariborskem tedniku »Sedem dni«, je novinar tega lista intervjuval na Bledu živečega, znanega pisatelja Toneta Svetino, ki poudarja, da je treba te tradicije ohranjati poznim rodovom. Pri tem je ob vprašanjih slovenske vojaškosti dejal, da ne moremo mimo konca prve svetovne vojne ter bojev generala Maistra in njegovih borcev za severno slovensko mejo.

Pristavil je: »Da, Maister se je boril s svojimi borci, vendar — žal — ta boj ni bil del celotne fronte. Koroška bi bila takrat naša po zaslugi borcev, če bi ljubljanska buržuazija sledila generalu Maistru, izvedla mobilizacijo in poslala čete na sever. Koroško smo zgubili zaradi ljubljanske buržuazije, zaradi njihove neodločnosti. Med njimi je manjkal v Ljubljani še en Maister, pa bi se dogodki obrnili drugače. O Maistru mislim najlepše. Bil je eden naših največjih slovenskih mož tistega časa. Njega, Malgaja in druge sem vedno občudoval. Visoko ga cenim tudi kot pesnika, predvsem pa je bila genialna njegova poteza osvoboditve Maribora. V danem trenutku je storil, kar je bilo treba. Vam ne bi bilo, namreč novinarju, mogoče danes hoditi sem na Gorenjsko k meni iz slovenskega Maribora, če njega ne bi bilo — iz nemškega Maribora pa tudi ne bi imeli k meni po kaj priti. Maister je novembra 1918 edini vedel, kaj je treba storiti. Moral je naglo udariti, bil je odločen organizator in zato je tudi prvi slovenski general. Bil je vojak. Vedel pa je, da Nemci niso majhni sovražniki. Sramota je, da v Mariboru nima postavljenega spomenika!«

To je mišljenje uglednega našega pisatelja, s katerim se seveda strinjajo vsi še živeči Maistrovi borci in vsi zavedni slovenski občani, ki upravičeno zahtevajo, da se v Mariboru ob 60-letnici osvoboditve izpod habsburškega jarma, na vidnem mestu sredi Maribora odkrije dostojen spomenik generalu Rudolfu Maistru-Vojanovu, osvoboditelju Maribora, domoljuba in pesniku.

Fani Okič

Relacija veselje — jaz

*Vesolje,
kaj sem
v tvojem naročju jaz —
ČLOVEK?
Kaj imava skupnega
ti, s svojo neskončno
veličino
in jaz
s svojo neskončno
majhnostjo?*

*Krog brez obsega sva —
ti in jaz —
oba neskončna,
večna.
Ti si svetloba
milijonov sonc
in jaz majhna iskra.
Iskra
v trenutku in temi
večnosti.
Iskra,
ki lahko ugasne
ali zaneti požar.
Prašek sem.
Majhen,
tako majhen,
da mu ni moč izmeriti
majhnosti.*

*Vesolje,
daj, da bom iskra,
ki bo netila požar.
Požar ljubezni
med ljudmi
v tvojih nedrih,
na osamljenem,
majhnem planetu.
Požar, ki ne bo uničeval,
ki bo grel.*

*Daj, da останem
prašek,
majhen,
najmanjši,
kajti samo prah
je večni
v tvojih nedrih...*

Marija Stanonik

Slovenska pesem v Dachauu

Domača, slovenska pesem v izjemnih, brutalnih okoliščinah sovražnikovega taborišča ni bila le osebna sprostitev, ampak tudi znamenje iznajdljive upornosti in neuklonljive trdoživosti slovenskega duha.¹ O tem priča delovanje slovenskega pevskega zbora v Dachauu.²

Ustanovil in vodil ga je *Valentin Hartman*,³ ki se je posvečal slovenski pesmi z vso ljubeznijo že od vsega začetka⁴ in tudi ko se je, kot mnogo njegovih rojakov, znašel v taborišču v Dachau, se eden drugemu nista izneverila.

Kako in kdaj se je začelo?⁵

»Pobudniki so bili slovenski fantje,⁶ ki so se pojavili s slovensko pesmijo na nemških blokih.⁷ Nanje so me opozorili moji nemški sopriporniki. S tovarišem Černecom iz Prevalj sva jih šla iskat in jih našla na blokovi cesti 8, kjer so ravno iskati pot »v južne kraje«.⁸ Skupno smo jo ubrali tja. Ponudil sem jim pomoč, zmenili smo se za naslednjo vajo in steklo je.«⁹

Ko sta vodja kulturnega krožka v taborišču¹⁰ Dunajčana *dr. Viktor Matejka* in *dr. Rudolf Kalmar* zvedela za slovenske pevce, sta jih povabila k sodelovanju na naslednji taboriščni prireditvi, kar so ti sprejeli le pod pogojem, če bodo lahko peli v slovenskem jeziku. Kulturni krožek jim je to dovoljenje pri taboriščni komandaturi preskrbel, vendar je bilo treba predložiti pesmi v cenzuro.

Sicer so nameravali ostati Slovenci pri sekstetu, kvečjemu oktetu,¹¹ toda taka zasedba bi bila za nastop na prostem prešibka, zato so poiskali še pet novih pevcev in se prvič predstavili v številu, ki ustreza nogometnemu moštvu. Oblečeni v bele in se prvič predstavili v številu, ki ustreza nogometnemu moštvu.¹² Oblečeni v bele majice in cebraste hlače so zapeli vsaj naslednje pesmi: *O večerni uri*, *Oj Triglav, moj dom*, *Moja ljub'ca m' je pošto posvava*, *Dober večer lubo dekle*. Svežina mladih glasov je navdušila pet do šest tisoč taboriščnikov vseh narodnosti od Norvežanov do Albancev¹³ in daleč prekosila dotlej edini pevski zbor, ki je obstajal v taborišču in pel v nemščini. Sestavljen je bil sicer iz izkušenih, a starejših pevcev mešane narodnosti, iz Nemcev, Čehov, Poljakov — tudi zborovodja je bil Poljak.¹⁴

Zbor se je večal. Pri drugem javnem nastopu je bilo že dvaindvajset pevcev, v glavnem delavcev in kmečkih fantov, en učitelj, dva duhovnika in tudi nekaj študentov. V. Hartman je zbor zlahka organiziral, ker je bil dodeljen k prevzemu novih jetnikov, ko so oddajali obleko in vrednosti. Zato je bil na tekočem tudi o novih

transportih Slovencev in se ob njihovem prihodu zanimal, kakšen odnos ima kdo do petja. Če je bil odgovor pozitiven, ga je poskušal za zbor zainteresirati. V začetku so pri njem sodelovali le Korošci, Štajerci in Gorenjci, pod konec l. 1943, ko so po kapitulaciji Italije Ljubljano zasedli Nemci in začeli v Dachau pošiljati tudi Ljubljance, so se v zbor priglašali tudi ti. Neredko so bili med njimi pravi, šolani pevci, nekateri od njih so peli prej pri Akademskem pevskem zboru, Glasbeni matici ali bili člani slovenskega kvinteta.¹⁵ Tako je število zbora naraslo na štirideset in pozneje na okrog sedemdeset članov. To ni bilo pomembno le zato, ker so pevci lažje prišli do zaposlitve v taborišču in tako do nekaj boljših življenjskih pogojev,¹⁶ ampak predvsem zato, ker je njihovo petje dvigalo in ohranjalo moralo slovenskih in drugih jetnikov in pričaralo katerega svetlih trenutkov v sicer mračne življenjske okoliščine.¹⁷

»Vsaka vaja, najsi je bila kjerkoli — stalnega prostora ni bilo, skoraj vsaka kje drugje¹⁸ — je bila sestanek, kjer se je najprej govorilo o vsakodnevnih novicah v taborišču in po svetu, če se je kaj izvedelo. Vsak javen nastop je bil za nas užitek. In to jih je dvigalo in držalo skupaj. In takšnih je bilo nešteto.«¹⁹

Čeprav so se zborovodja in člani zbora srečavali z vsakovrstnimi težavami, niso odnehali. Kljub duševni zbitosti in telesni izmožanosti so pevci redno prihajali na vaje.²⁰ Za prve nastope so se učili lažjih pesmi iz glave, saj niso imeli pesmaric. Koroške ljudske pesmi je V. Hartman učil na pamet po glasovih. Nekaj partitur je zborovodja napisal po spominu, npr. *Oj trubaču, Na planine*. Potem so dobili od doma pesmarice, tako dva dela Aljaževe, pesmarico Glasbene matice, vezan program koncerta Koroške pevske zveze (pesmi D. Jenka in A. Foersterja, od vsakega šest del). Inž. Drago Leskovšek je pesmi prevajal za cenzuro v nemščino, celó v verzih, in prevode prikrajšal tako, da niso bili sumljivi in nevarni. Take bi lahko bile *Hej trubaču, Hercegovska, Slava Slovencev*. Slovenska besedila je D. Leskovšek prepisoval na matrice, razmnoževal pa v svoji delovni komandi *Roman Lovrač*.²¹ V. Hartmanu se je posrečilo ohraniti tako razmnoženo partituro pesmi *N'mau čriez izaro*²² in njen nemški prevod, ki ima naslov *Mein Vaterhaus*.²³ Razen nje so od koroških ljudskih pesmi peli še *Moja lubca mi je pošto posvava, Jes mam tri lub'ce, Čej so tiste stezice, Dober večer lubo dakle, Juhe, pojdem v Škufče*. Poleg že omenjenih je dachavski zborovodja naštel še: *Vasovalec* (E. Adamič), *Tam, kjer pisana so polja* (D. Bučar), *Planinska, Gorenjci, Njega ni, Razbita čaša* (A. Foerster), *Jadransko morje* (A. Hajdrih), *Imel sem ljubci dve* (Dr. J. Ipavec), *Vabilo* (D. Jenko), *Oj ta soldaški boben, Tam za turškim gričem* (F. Marolt), *Luna sije, Mili kraj* (A. Hajdrih), *Strunam* (K. Mašek), *Zdravica* (S. Premrl), *Oj dekle, kaj s' tak žalostna* (Dr. A. Schwab), *Na planine* (H. Sattner).²⁴ Drugi dodajajo še *Doberdob* (Z. Prelovec), *Žabe* (V. Vodopivec), *Ljubez-pomlad* (A. Medved).²⁵

Uspešno delovanje slovenskega pevskega zbora je vzpodbudilo še Čehe in Poljake, da so ustanovili vsak svoj pevski zbor,²⁶ tako da so na taboriščnih prireditvah nastopali kar štirje nacionalni zbori. No, taboriščna uprava tega seveda ni dovolila iz ljubezni do jetnikov in pesmi njihovih dežel, ampak zato, da se je stopnjevala delovna morala pripornikov, ker je delovna sila pojemala. Žrla jih je fronta krog in krog: Stalingrad, vzhod, sever, jug, invazija v Francijo, padec Italije, NOB v Jugoslaviji.²⁷

Ohranjeni so programi treh taboriščnih prireditev,²⁸ na katerih je nastopal slovenski pevski zbor. Najzgodnejši je z dne 4. decembra 1943 ob 7. uri zjutraj v kopalnici.²⁹ Na njem so sodelovali taboriščni orkester ter češki in slovenski pevski zbor, vsak s šestimi pesmimi. Označbe slovenskih pesmi v nemščini so *Sängergrüsse* (Slava Slovencev),^{29a} *An das Mädchen* (ni jasno za katero pesem gre),^{29b} *Soldatenlied* (Oj ta soldaški boben), *Adriatisches Meer* (Jadransko morje), *Trinklied* (Zdravica),

Nach dem Fensterln (Vasovalec). Drug program obvešča o prireditvi 24. decembra, takoj po apelu v kopalnici.³⁰ Na njej so sodelovali taboriščni orkester, nemški, poljski, češki in slovenski zbor. Na vrsti je bilo enajst točk in v deveti so nastopili Slovenci s pesmima *In der Dämmerung* (Ljubica pojd' z menoj)^{30c} in *Nach dem Fensterln*. Naslednji program je nedatiran. Pod naslovom BUNTE BÜHNE³¹ pa je poleg glasbe in skečev zajeto sodelovanje le slovenskega pevskega zbora v točki *Slovenische Volkslieder*. Prav mogoče je ta program že iz časa, ko je prišel nov vodja in režim v taborišču poostiril. Tako je zahteval tudi nastop vseh štirih pevskih zborov, vsakega v drugem kraju. Na koncu je dovolil, da je smel poleg nemškega obstati le še slovenski zbor. Te preizkušnje se V. Hartman spominja takole: »V baraki, kjer smo morali mi zapeti dve pesmi, se je zbralo ljudi — pevcev, ki jih še nikoli nisem videl peti v zboru — poleg normalne zasedbe. Bilo nas je najmanj osemdeset. Bal sem se, da bomo kazili. Za vruga! Zelo je vse lepo ubrano in pravilno — *Buči morje* in *Vasovalca*. Ko smo odpeli, je ploskal,³² da menda nikjer ni. Zjutraj navsezgodaj pa se je že razširila vest, da samo jugoslovanski oz. slovenski zbor in nemški še lahko delujeta naprej, češkega in poljskega pa je prepovedal.«³³

Razumljivo je, da se je med pevci in zborovodjo stakala posebno trdna tovariška vez in zato ni čudno, da so se mu poskušali na prvi napol skrivni lastni prireditvi.^{33a} 6. decembra 1943 za njegovo prizadevanje vsaj simbolično zahvaliti. Podarili so mu album s karikaturami zborovodje in štiridesetih pevcev,³⁴ ki jih je napravil slikar samouk *Milan Lorbek*.³⁵ Ta album je v resnici nekaj posebnega in izjemnega. V jeziku taboriščnikov govorjeno je »organiziran«, kar pomeni, da je bilo treba dobiti gradivo zanj pod roko in vse napraviti naskrivaj.³⁶ Je v velikosti običajne spominske knjige (16 × 18 cm) in tudi njegovi zunanji platnici sta podobno narejeni. Oblečeni sta v črno svilo, prednja je, kot bi bila nekoliko vatirana, omehčana, s srebrno bronzo pa je uokvirjen šopek vrtnic. Na notranji strani sta obe platnici oblepljeni s tršim bledeozelenim papirjem. Notranji listi bledeozelene barve, očitno nastriženi s škarjami, so prišiti na hrbet albuma z živozelenim trakom. Na notranji strani naslovne platnice sta vzdolž prišita dva črna trakova, kamor je zataknjen prvi list, ta še prazen. Na naslednjem, že prostem listu je poševno narisano notno črtovje z notami v dvočetrtinskem taktu. Čezenj pada vejica dveh nageljnovih cvetov. Spodaj je rokopis štirivrstične kitice: *Za narod svoj si dal svobodo / v težkih časih pel si nam kot prej: / »Vstanite sužnji iz trpljenja, / že bliža dan se naš — naprej! / pod katero je podpisano ime Gajšek.*³⁷ Spodaj je datum: *Dachau, 5. 12. 43.* Na tretjem listu je karikatura dirigenta s piščalko v ustih in levjim telesom,³⁸ vendar obut v podkovane čevlje. Pred sabo ima partituro z delom besedila *Orli — roje*.³⁹ Prva za dirigentom je karikatura pevcu *Boža Grošlja*⁴⁰ in za njim triintrideset drugih pevcev. Njihova imena, povzeta po podpisih spodaj so: *Petrak, Lorbek Emil,*⁴¹ *Poljanšek, Križe Friderik, Turnšek Franc, Ivan Preac, Nastran Joško, Krmec Ladislav, Ledinec, Mlinarič, Josip Križnik, Dolfe Cizej, R. Gajšek, Flisek Wili, Orosel, Hrastelj, Križelj Stanko, Novak Jože, Franc Žgank, Pirmat Mihael,*⁴² *Gortnar Anton, Drolc,*⁴³ *Černec Adolf, Škerl Angelj, Miklautz Bojan, Paluc, Krevh Janez, Pirc Stanislav, Jože Košir, Jerman Franc,*⁴⁴ *Mežek Stanislav, Ogris Andrej, Juršič.* Karikature so v okvirčkih 11 × 12 cm, poteze so narejene s tušem poleg pa uporabljene še rdeča, zelena in modra pastelna barva. Na koncu je še devetindvajset podpisov neportretiranih pevcev,⁴⁵ kar pomeni, da je bilo proti koncu l. 1943 pri zboru bolj ali manj stalno⁴⁶ vsaj triinšestdeset pevcev. Nekateri teh podpisov so nečitljivi, mogoče pa je razbrati naslednje: *Jug Milan, Vozel, Sturm, dr. Vujčić Vilko, Zupan, Leskošek, Stanič, Joško Ziherl, dr. Jože Rus, Omerza Zdravko, Makše, Lipovšek, Drago Segar, Fosnarič, Sark Mitja, Emil Ribič, ing. Boris Fakin, Boris Hartman, ing. Hinterlechner, Hribernik, Anton Bučer, Kepic Roman, Leskovšek Edi, Koren Karl, Hribar Grega, Pavlica Miro.*⁴⁷

Prav gotovo je ta album enkratni dokument podtalnega kulturnega delovanja Slovencev med II. svetovno vojno v nemških taboriščih. Njegov avtor L. Lorbek je risal svoje tovariše med petjem, a nekaj tudi med delom, B. Grošlja npr., ko sta skupaj delala v črnotiskarski delavnici.⁴⁸ Vendar to ni edini sad njegovih spretnih rok. Muzej ljudske revolucije v Ljubljani in Muzej v Škofji Loki hranita čez štirideset njegovih del, ki so nastala v Dachauu.⁴⁹ Tako kot za druge priložnosti, so mu tudi za ta album potrebno gradivo preskrbeli tovariši iz ustreznih delovnih enot taborišča: svilo krojači, barvo v črnotiskarski delavnici itd.

Pevcev se je prijelo ime »partizani« in ne zastoj.⁵⁰ Če drugega ne, so na nedeljskih koncertih⁵¹ med dovoljen repertoar vmes podtaknili tudi pesmi, ki jih sicer ne bi smeli peti. Tudi drugače so slovenski interniranci radi s pesmijo dajali duška svojim razpoloženjem. Tako se D. Šega spominja, kako so v novoletni noči od 1943 na 1944 bili na bloku 27 malo dlje pokonci in prepevali. Začeli so z ljudskimi, nadaljevali s političnimi in kar naenkrat je zaplavala iz grl *Internacionala*.⁵²

Kakšno spoštovanje in ugled so uživali Slovenci zaradi svojega pevskega zbora, se lepo vidi iz pisma, ki ga je poslal V. Matejka l. 1945 OF v Celovcu. V njem med drugim pravi: »Del vaše borbe v taborišču se je izražal v negovanju vaše narodnosti, kar se je najbolj posrečilo s slovenskim pevskim zborom pod vodstvom nepozabnega prijatelja Hartmana. Meni in mnogim mojim prijateljem iz Dachaua bo za vedno ostalo v spominu, kako je prepeval vaš zbor. Iz teh pesmi je odseval značaj junaškega ljudstva. Kljub vsem zoprnostim taboriščnega življenja ste se oklepali svojega zbora. Po njem so govorili in postal je vaš simbol. Z njim ste si ustvarili svojo narodno zastavo, pod katero ste se zbirali in duhovno poživljali. /.../ Vaš zbor je bil kot mogočne mnogoglasne orgle, ki se je disciplinirano, z visoko glasbeno nadarjenostjo in z brezprimerno ljubeznijo posvetil nalogi, da prepeva in s tem priča o živi sili naroda, ki se zna upreti svojim tlačiteljem prav tako s pesmijo kot z orožjem v roki. Da, o narodu, ki se še vedno bori.

Spomin na ta zbor bo ostal za vedno dragocen dar. Vedno se bomo spominjali, kako ste vadili, na cesti, v kakšnem kotu za starimi slamnjačami, in vse to v tako skopo odmerjenem prostem času. Glad ni mogel zlomiti vaše volje, prezirali ste svojo telesno slabost. Niste se ozirali na vreme. Pogosto ste stali dve uri na apelu. In takoj nato ste že bili pripravljeni peti, da bi pojoč zmagali nad nasiljem in zatiranjem.

Prepovedali so vam peti in vendar ste peli. Zahtevali so od vas, da bi peli nemško in s tem igrali za gospode SS-ovce. Niste storili tega: borili ste se za svoj jezik in svoje pesmi kot levi. Tega vam ne bomo nikoli pozabili ...»⁵³

Po vsem tem ni slučaj, da je v Dachauu izšla zbirka petih pesmi z naslovom *Nekaj partizanskih*.⁵⁴ Vsebuje osemnajst pesmi, in sicer po vrsti: *Partizanska* (Naglo puške smo zgrabili), *Partizanska* (V snegu, mrazu in viharju), *Lanci nam se kuju*, *Zora rudi*, *Hej brigade*, *Hej Slovenci*, *V partizane*, *Na juriš*, *Slovenci kremeniti*, *Gubčeva*, *Kosec koso brusi*, *Nabrusimo kose*, *Kovači*, *Omladinska*, *Bilečanka*, *Žrtvam*, *Črnotaska*, *Katjuša*. Zbirka je nastala v času ameriške zasedbe dachavskega taborišča po 29. aprilu 1945, ko so bili Nemci sicer pregnani, vendar taboriščniki še niso bili osvobojeni. Tedaj so bili po celem taborišču ustanovljeni nacionalni odbori, ki so predstavljali delno samoupravo taborišča in so sestavljali skupen Mednarodni odbor. Vsaka nacionalna skupina je bila zadolžena za določeno področje, npr. jugoslovanska za notranjo varnost. Poleg tega pa so prav Jugoslovani razvili tudi izredno izdajateljsko dejavnost, saj so kar naenkrat začeli izhajati časopisi *Dachavski poročevalec*,⁵⁵ *Radiovesti*, *Razsvit*, *Jež za žico*. »Drugi so iskali hrane, mi pa pisalne stroje, papir, barvo za šapirografiranje in radio za redakcijo. Pri vratih v taborišče so se nam vsi smejali, ko smo se vračali z naloženim vozičkom. Čez petnajst dni, ko so se najedli, so pa nas hodili prosit za barvo in ciklostil.«⁵⁶

Člani dachavskega slovenskega zbora in drugi so sicer že prej naskrivaj za barakami ali med delom zapeli katero partizanskih in drugih borbenih pesmi, npr. *Bi-lečanko*, *Črno-lasko* idr., ki so se razširile posebno proti koncu II. svetovne vojne, ko je v taborišče prihajalo vedno več aktivistov, pobranih s terena in zadnje mesece tudi ujeti partizani. Tako se je slavistu *Dragu Šegi*, ki je bil od jugoslovanskega odbora določen za referenta za kulturo, in članu odbora arhitektu *Vlastu Kopaču*, porodila misel, da bi te pesmi tudi ciklostirali in jih zvezali v samostojno zbirko. Besedila slovenskih pesmi je preskrbel D. Šega. Nekaj jih je znal že od prej, saj so jih že pred vojno peli levičarski študentje na izletih in ilegalnih političnih shodih, nekaterih se je naučil v taboriščih, česar pa ni znal, se je zanje pozanimal med svojimi tovariši. Zapisoval si je variante, jih nato preverjal in dopolnjeval, da je tako dobil čim bolj kompletno verzijo besedila. Pri izbiri za objavo se ni odločil za določeno varianto, ampak je posamezna pesem kompilacija najboljših kitic, ki so se mu v ustrezni varianti zdele najboljše.⁵⁷ Le tako je bilo mogoče spraviti skupaj celotna besedila, saj je redkokdaj znal celo pesem na pamet, čeprav se je pri zbiranju obračal najprej na tiste, za katere je predvideval, da jih znajo najbolje.

Rokopis slovenskih besedil je izročil tovarišu V. Kopaču, ki jim je dodal še štiri pesmi v srbohrvaščini — po vsem sodeč mu jih je posredoval kdo iz nacionalnega odbora — in poskrbel za likovno opremo zbirke, njeno ciklostiliranje in vezavo. Na matrico je narisal vinjeto za naslovno stran, poiskal primerne črke in se potrudil tudi pri vezavi, ki sta bili dvojni: prva je broširana iz trdega papirja, le hrbet je iz platna; koliko izvodov je izšlo v taki vezavi, se urednika danes ne spominjata več. Od 1 do okrog 100 oštevilčenih izvodov pa so bili celi vezani v rdeče platno s posebno označbo: BIBLIOFILSKA IZDAJA IZVOD ŠTEV. Knjižice v velikosti miniaturnih slovenskih pesnikov, ki so jih že pred II. svetovno vojno izdajali pri Akademski založbi, so bile vezane v taboriščni knjigovoznici, kjer je V. Kopač delal. Priprave za zbirko so trajale cel mesec, tako da je izšla konec maja 1945.⁵⁸

To je droben prispevek h gradivu o kulturnem delovanju slovenskih taboriščnikov v Dachauu. Kaj zmoreta volja in pogum. Prav bi bilo o takem prizadevanju⁵⁹ naših ljudi tudi v drugih taboriščih zbrati potrebna pričevanja.

Opombe

¹ Ni šlo le za izliv narodnostnih čustev, ampak tudi za pripadnost slovenskemu in jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju. B. Grošelj v pogovoru julija 1978.

² Pobudo za pripravo tega prispevka je dalo pisanje B. Pogačnika, ki v članku iz Dneva mrtvih v dni živih omenja med drugim tudi ta zbor. Prim. Delo, sobotna priloga, 6. nov. 1976, 23.

³ Roj. 10. 2. 1907 v Libuščah pri Pliberku.

⁴ V tridesetih letih je ustanovil in vodil v Podjuni več pevskih zborov. Pismo V. Hartmana, Klopinj, 1. 7. 1977.

⁵ O tem so pripovedovali: V. Hartman, D. Šega, B. Grošelj, M. Lorbek.

⁶ Po pripov. B. Grošlja so začeli prepevati skupaj Risto Gajšek, Božo Grošelj in Jože Novak. V pogovoru, junija 1978.

⁷ V. Hartman je bil kot nemški državljani (Avstrija!) dodeljen v nemški blok.

⁸ Tj., peli so pesem S. Jenka O večerni uri, od koder je omenjeni verz.

⁹ Citat je iz odgovorov na vprašanja iz mojega pisma z dne 8. 12. 1976 in mi jih je tovariš V. Hartman izročil ob mojem obisku pri njem 16. 4. 1977.

¹⁰ O okoliščinah in vzrokih za ustanovitev kulturnega krožka v taborišču piše V. Hartman v članku Bikovka, bunkar, krematorij in — naša pesem, Koroški koledar, 1962, 120.

¹¹ Prim. V. Hartman, Koroški koledar, 1962, n. m.

¹² Prim. V. Hartman, Koroški koledar, 1962, n. m., enako tudi B. Grošelj v pogovoru junija 1978.

¹³ Dr. Lino Legiša se spominja tega dogodka kot poslušalec. V pogovoru maja 1977.

¹⁴ V. Hartman, v zapisu, omenjenem pri op. 8. »Da bi dvignili svoj zbor, so Nemci predlagali skupen nastop z našim zborom. Hartman jim tega ni mogel takoj odreči, čeprav se je temu upiral z nami vred, da bi peli nemške pesmi v nemškem jeziku. Formalno smo imeli eno ali dve vaji, potem pa jih je prepračil, da nam nemško besedilo dela težave, da nima nobenih uspehov in da bi se zato nemški pevski zbor, pomnožen s slovenskimi pevci, še slabše izkazal.« Vilko Vujčić, Dachavski slovenski pevski zbor, tipkopis hrani V. Hartman. V. Vujčić v pismu z dne 10. VIII. 1978 dodaja: (...) se je Hartman uprl, da bi združili slovenski in nemški pevski zbor, čeprav je pod pritiskom moral izvesti vajo, na

kateri smo se učili nemško pesem »Schwalbe«. S svojim uporom je, zlasti kot avstrijski državljani, stavil na kocko svoj težko priborjeni položaj v taborišču, ker bi ga zaradi nepokorščine lahko premestili na najtežje delo.«

¹⁵ Pripovedovalci so v tej zvezi omenjali tovariše Ujčiča, Vozla, Juga in Štibernika.

¹⁶ V. Hartman piše o tem naslednje: »Vsak član našega pevskega zbora je dobil od Arbeitseinsatz (Borze dela v taborišču) zaposlitev v kakšni delovni komandi, ki jih je bilo nešteto. In če je imel delo, je dobil tudi malico in zašiten je bil pred transportom. Večkrat so prihajali k meni oz. do mene razni ljubitelji petja in kapoti, če imajo vsi pevci zaposlitev in če ni imel, so mu jo gotovo preskrbeli.« V zapisnikih, omenjenih pri op. 8. — D. Šega pristavlja, da je to veljalo relativno.

¹⁷ V. Hartman nadaljuje: »Vendar ni bilo pozitivno samo to. Velikega pomena je bilo z našim delom, z našim petjem ohraniti moralo naših ljudi, jih bodriti s pesmijo, da v tisti grozni vsakdanjosti niso klenčili in so moralno vzdržali.« Zapisnik, omenjen pri op. 8.

¹⁸ Dr. V. Vujčić pa piše: »Neverjetno moralno moč smo čutili ob slovenski pesmi mi pevci sami in morda še bolj kot mi drugi slovenski priporniki in ostali sotrpini. V pesmih je bilo čutili hrepenenje po domovini, po svojcih in žilav odpor proti okupatorju.« Tipkopis, omenjen pri op. 14.

¹⁹ Za vsako vajo je bilo treba preskrbeti posebno dovoljenje taboriščnega starešine in določitev prostora zanjo. V. Hartman, Koroški koledar, 1962, 122.

²⁰ Tako piše V. Hartman v zapisnikih iz op. 8. V zadnjih dveh stavkih misli na poslušalce-sotaboriščnike.

²¹ V. Hartman, Koroški koledar 1962, 124.

²² V. Hartman, v zapisnikih iz op. 8.

²³ Pod naslovom v desnem kotu je označba: Koroška narodna. Harm. Zdr. Hartman.

²⁴ Gotovo je bila prevedena že precej prej, čeprav je pod njo zapisan šele datum: Dachau, 23. april 1945.

²⁵ Te pesmi je našel V. Hartman v zapisnikih iz op. 8.

²⁶ Prvi dve je na novo omenil M. Lorbek, v pogovoru 6. julija 1978 in zadnjo B. Grošelj julija 1978.

²⁷ To omenjajo vsi pripovedovalci, omenjeni pri op. 4.

²⁸ V. Hartman v zapisnikih, omenjenih pri op. 8.

²⁹ Originale je V. Hartman izročil Dokumentacijskemu arhivu avstrijskega odporništv na Dunaju — Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, 1010 Wien, 1., Wiplingerstrasse 8.

³⁰ Cas in kraj prireditve zgovorno pričata o taboriščnih okoliščinah.

O tem piše V. Vujčić: »Pevski zbor je nastopal ob nedeljah v kopalnici ob — lahko rečem — edinstvenem poslušalstvu. Vsa kopalnica je bila nabito polna, v enem kotu so se stiskali nagli poslušalci-priporniki, ki so zaradi dezinfekcije svojih ušivih oblek morali čakati goli ves dan do večera v kopalnici na svoje obleke, oddane zjutraj v dezinfekcijo. Nekateri od njih — s plantaze — so bili do pasu ožgani od sonca in črni kot zamorci, od pasu navzdol pa beli kot iz voska.« V tipkopisu, omenjenem pri op. 14.

³¹ V. Hartman v pismu z dne 7. 9. 1978 dodaja: »Vzeli smo jo zaradi efektivnosti skladbe in je pevnost kot moto, pa tudi tekst je smisel: »Naj viharja moč razsaja, hraste cepi skale taja, pahe zemlje naj zdrobi, vendar kakor siva skala sred viharja trdno stala večna bo Slovencev čast!« Sami smo jo peli tako, v nemščino pa smo prevedli »večna bo nas pevcev čast!«

³² b ali gre za Vabilo (Ljubica pojd' z menoj) ali pa Oj deklet, kaj s' tak' žalostno. — Pismo V. Hartmana z dne 7. 9. 1978.

³³ c V. Hartman je v zalogi, ali gre za pesem Ljubica pojd' z menoj ali za pesem O mraku. — Njegovo pismo z dne 7. 9. 1978.

³⁴ Ura na tem programu ni označena, apeli so pač trajali različno dolgo. Tudi letnice ni. Glede na to, da so na njej sodelovali štirje taboriščni zbori, gre verjetno za leto 1943.

³⁵ Prevod bi se mogel glasiti: Pisani oder.

³⁶ Gre za novega vodjo.

³⁷ V. Hartman, v zapisnikih iz op. 8.

³⁸ a miklavževanje.

³⁹ Album hrani kot dragocen spomin V. Hartman.

⁴⁰ Roj. 7. 4. 1909 v Celju.

⁴¹ D. Šega, v pogovoru aprila 1977.

⁴² Avtor štirivrstnice je Risto Gajšek (1923) iz Celja.

⁴³ To označuje njegovo pogumno upiranje proti nacizmu in fašizmu. — Pojasnilo M. Lorbeka. Prim. tudi zadnji odstavek v citatu pri op. 53.

⁴⁴ Gre za verz: Orli rojeni na skali studeni. Spet znamenje upornosti. To je začetni verz iz pesmi Hercegovska.

⁴⁵ Prvi med pevci v dachavskem slovenskem pevske zboru. Prim. V. Hartman, Koroški koledar, 1962, 122. Po pripovedovanju M. Lorbeka so ga imenovali lagertenor.

⁴⁶ Gre za avtokarikaturo Milana Lorbeka, ki so ga Nemci preimenovali v Emila, zato je v albumu podpisan s tem imenom.

⁴⁷ Član predvojnega okteta Pirnatov v Domžalah.

⁴⁸ Ta karikatura ni podpisana; obnjo je pripisano Mizar, spodaj pa je nekdo drobno zapisal: Drolz.

⁴⁹ Na hrbtni strani Jermanove karikature je zapisano: Ker hotel sam ostati, (Slovenski mož med brati), Beseda tuja strla ni, (kar dala Ti je — Mati!) Avtor štirivrstnice je Jerman sam, besedilce pa je očitno namenjeno V. Hartmanu.

⁵⁰ Gre večinoma za Ljubljancane, ki so se zboru pridružili pozneje kot Korošci, Štajerci in Gorenjci. B. Grošelj, v pogovoru junija 1978.

⁵¹ Število članov zbora je variralo ne le zaradi različnega zanimanja pevcev zanj, ampak tudi zaradi taboriščnih okoliščin: prestavitve idr. — Prip. M. Lorbeka.

⁵² V. Vujčić v svojem tipkopisu omenja še: Baričević, prof. Bernot, Javoršek, Martin Kralj, Ličen, Janez Snoj, ing. Stepišnik, Sulc, Tine Štibernik, Rudi Zeichen, Zupan-Sulc, za druge se priimkov ne spominja več. V. Hartman opozarja: Z navedbo teh imen pa še ni rečeno, da so imenovani vsi pevci tega zbora. Manjka še cela vrsta prominentnih pevcev, članov APZ in drugih ljubljanskih in izvenljubljanskih pevskih zborov. — Njegovo pismo z dne 7. 9. 1978.

⁵³ M. Lorbek, v pogovoru 6. julija 1978.

⁵⁴ Seznam Lorbekovih del iz nemških taborišč je napravila tov. Vera Visočnik sedaj zaposlena v Dokumentaciji AGRFT v Ljubljani in je v njeni osebni lasti.

⁵⁵ Prim. V. Vujčić, Spomini na Dachau, TV 15, 13. 8. 1968, 16. Isti, v tipkopisu, omenjenem pri op. 14.

⁵⁶ Risto Gajšek, Oj, Triglav moj dom ... Publikacija z naslovom Srečanje ob 25-letnici osvoboditve, ki jo je izdal Občinski odbor ZZZB NOV Celje, 1970, str. 12. Na te prireditve so zaradi petja radi prih-

jali tudi esesovci, nekateri pa so bili zraven po službeni dolžnosti, da so cenzurirali program, ki je bil prijavljen. V. Hartman v pismu z dne 7. 9. 1978 in drugi informatorji, omenjeni v op. 5.

⁵² V pogovoru, aprila 1977.

⁵³ Povzeto iz tipkopisa V. Vujčiča, omenjenega pri op. 14.

⁵⁴ Izdal kulturno-propagandni odsek Jugoslovanskega narodnega odbora v koncentracijskem taborišču Dachau maja 1945. — Naslov ni brez pomena. Prim. pisanje V. Matejke v omenjenem pismu: »(...) Imenovali smo vas »partizane«, kajti vaša dežela se je z vso odločnostjo borila proti tujemu gospostvu in vi ste bili neločljivo povezani s pojmi ljudske vstaje in državljanske vojne, tako kakor ste bili živo utelešeni v Titu.« Iz tipkopisa V. Vujčiča, omenjenega pri op. 14.

⁵⁵ Vsak Jugoslovčan je dnevno dobil svoj izvod. Prip. D. Sega.

⁵⁶ D. Sega, v pogovoru, aprila 1977.

⁵⁷ Kriterij za objavo torej ni bil folklorističen, ampak estetski.

⁵⁸ Vlasto Kopač, spomladi l. 1977.

⁵⁹ Slovenski pevski zbor je obstajal tudi v Kempten-Kotern, kjer ga je vodil inž. Drago Leskovšek. Prim. V. Hartman, Koroški koledar, 1962, 124. — Dr. Valens Vodusek je bil ustanovitelj in vodja pevskega zbora v taborišču v Osnabrücku 1941 in vodja pevskega zbora in okteta v taboriščih v Gonarsu in v Padovi 1942—1943. Prim. Biografije in bibliografije znanstvenih in strokovnih sodelavcev SAZU, Lj. 1976, 218.

Besedilo so zaradi preverjanja podatkov prebrali: B. Grošelj, M. Lorbek, D. Sega in V. Vujčič.

Jana Beravs

Živeti v miru

*Lepo je živeti v miru, čudovito hrepeneti v svobodi.
In še lepše je upati, da bo še mir v naši domovini.
Naši očetje so za ceno mučenja in krvavega trpljenja
spletli kito svobode. Stkali so mir med hostami,
po gozdovih, vaseh in mestih pred tridesetimi leti.*

*Vseh pet vojnih let, vseh pet zelenih pomladi
so verovali in upali, da čas zlate svobode mora priti.
Da bodo generacije za njimi živele tako kot se za človeka spodobi.*

*Tako živimo sedaj v miru. Leta tečejo. Več
kot tri desetletja uživamo sadove preteklosti.
Naša vojna je daleč samo za tiste, ki so pozabili,
da človek še lahko podivja in da se lahko čisto
slučajno nekega jutra prebudimo s prestrašenimi, paničnimi
očmi.*

*Tako tudi pozabljamo na naš čas, čas
neizmerno lepe in svetle svobode.*

*»Spoštujmo mir« napišimo kot pravilo,
nalepimo ga na vsa vrata, na vse hiše,
tako ga bodo ljudje vsako jutro prebrali.
Vsak dan bodo lahko k sebi vabili spomine.
Zavedali se bodo tiste tople, kratke a mehke
besede MIR. Da bodo močni kot jeklo, da bodo
en sam narod, eno samo deblo. Da bodo pripravljeni
kadar bo treba braniti mir.*

Črtomir Šinkovec

Hiša v snegu

*V snegu skrita nizka domačija
daleč od sveta je in ljudi.
Zunaj burje lačni volk zavija,
bolj in bolj na oknih mraz cveti.*

*Tihi so otroci. Sirka ni ne kruha.
O, kako bi s srcem mati jim ga dala;
k sebi jih privija vsa slabotna, suha.
Tuja soldateska kravo je odgnala.*

*— Kdaj se vrne oče? In zakaj ne piše?
Pošlje naj nam kruha vsaj grižljaj. —
Mati si v predpasnik solze briše:
— Iz gozdov ne bo ga več nazaj!*

*Materi na licih solze se iskrijo,
padajo na dete, ki ji v nedrih spi
in ledene rože v oknih zablestijo,
da bi vzradostile žalostne oči . . .*

Lado Ambrožič-Novljan

Filmski zapisi o boju primorskega ljudstva

Pred kakim pol letom sem srečal tovariša generala Lada Ambrožiča-Novljana, in ker sem se prav tiste dni pogovarjal tudi s slikarjem Čorom Škodlarjem, sem povprašal tudi tovariša generala, kako je bilo pravzaprav s fotografiranjem in filmskim snemanjem med NOB na Primorskem.

Odgovoril mi je:

»Fotografirali in načrtno snemali smo toliko, da praktično ni bilo primorskega partizana, ki bi ne bil vsaj enkrat posnet«. Poprosil sem ga, naj mi o teh snemanjih napiše.

In napisal mi je naslednje poročilo, ki spada poslej med najbolj dragocene filmsko zgodovinske dokumente. Z njim naj bodo dopolnjeni moji spisi, ki sem jih objavljaj v prejšnjih številkah Borca.

Francè Brenk

Spomladi 1944, ko je bil deveti korpus narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije na Primorskem že popolnoma oblikovan in je predstavljal oboroženo moč primorskega ljudstva ter se je že proslavil v mnogih bitkah in akcijah, je bila v štabu korpusa zelo razvita služba za fotografsko dokumentiranje zgodovinskega boja za osvoboditev. Tudi po partizanskih enotah in raznih ustanovah korpusa ter seveda v okviru političnih organizacij je bilo precej borcev in bork, ki so imeli fotografske aparate ter jih pridno uporabljali. Fotografska služba je bila v vojaških partizanskih enotah tako urejena, da so pobude za dokumentiranje izhajale iz enotnih konceptov, s čimer je bil potrjen nek določen sistem delovanja in ohranjena tajnost nekaterih partizanskih objektov, akcij in ustanov.

Štab devetega korpusa je prek kulturniške skupine vplival na delovanje fotografske sekcije. Spominjam se, da smo fotografe poklicali k vsaki akciji, za katero smo želeli ohraniti dokumentacijo. Kot komandant devetega korpusa sem od časa do časa skušal fotografom olajšati delovanje ter jim skupaj z drugimi pripadniki štaba pomagati pri iskanju in nabavljanju opreme ter jih usmerjati na delovanje v skladu z operacijami in občim delovanjem korpusa.

Ne spominjam se, da bi se bili posebno ukvarjali z mislijo o tem, da bi si ustvarili možnosti za filmsko dokumentiranje boja in življenja partizanskih enot ter političnega delovanja v vojski in na terenu. Preveč so nas okupirale stalne sovražnikove hajke in manjše ofenzive, skrb za vzgojo vojske in vodenje številnih operacij in akcij. Spomladi 1944 leta sem potoval skozi Vipavsko dolino na Kras. Ko sem se ustavil v neki vasi na pobočju Čavna, severno od Vipavske doline, sem v neki hiši opazil za ogledalom zataknjen listek. Domačini so mi pojasnili, da ga je pustil nekdo, ki se je želel z menoj pogovoriti. Po podpisu na listku sem spoznal, da se je oglasil moj stari znanec iz predvojnih časov, novinar, umetnik, organizator in iskri delavec Čoro Škodlar. Nisem vedel, kako je preživel vojne čase, vendar sem mu zaupal in mu sporočil, naj se javi v štabu devetega korpusa, ko se bom vrnil s pota. Tako se je zgodilo, da sva se srečala verjetno v Lokvah ali na Predmeji. Ker je med vojno bil dragocen vsak človek, sem premišljeval, za katero delo naj ga na Primorskem uporabimo. Tako je nastala misel, ki jo je verjetno sprožil Škodlar, da si v Italiji nabavimo filmsko kamero, Čoro pa naj jo uporablja in začne z delom. Dobro smo vedeli, kakšnega pomena je, ako se ohrani boj primorskega ljudstva na filmskih zapisih.

Tovariš Škodlar je tako postal uradni filmski reporter devetega korpusa in je dobil posebna pooblastila za svoje delovanje. Načrtno naj bi filmal v vseh enotah in ustanovah IX. korpusa, da bi ohranili zapise o prizadevnem delovanju in boju primorskih partizanskih enot. Tov. Škodlar se je vrgel z vso njemu lastno vnemo in sposobnostjo na delo. Večkrat je prihajal k meni na posvet. Potreboval je pomoč korpusa. Včasih je bilo treba odkleniti vrata, ki so bila za reporterje zaprta z zapahi vsemogočne konspiracije.

Sestnajst milimetrski filmski trak, ki ga je Škodlarjeva filmska kamera uporabljala, je dan za dnem posnemal nad vse zanimive prizore, portrete, premike, štabe, boje in operacije partizanskih brigad, divizij ter korpusa samega.

Naj naštejemo nekoliko živih in mrtvih objektov, ki jih je vskladiščila Čorotova kamera. Predvsem so bile filmane vse partizanske bolnišnice, ki jih na Primorskem in Gorenjskem ni bilo malo. Posebna pozornost je bila posvečena bolnicama Franja in Pavla, kjer so bili slikani vsi objekti, ranjenci in bolniki ter osebje, nadalje način zdravljenja in uporaba preprostih sredstev, ki sta jih ti dve centralni bolnišnici imeli na voljo. Filmane so bile skoraj vse delavnice, ki so oskrbovale enote devetega korpusa z raznimi uslugami glede popravila orožja in osebne opreme borcev. Artilerija devetega korpusa z vsemi raznovrstnimi topovi je bila tudi cilj za delovanje filmske kamere. Zaledne ustanove devetega korpusa so bile izredno razvite. Tu so bili intendanti, gradbeniki in minerci, posebni kurirji itd. Posebno pozornost smo posvetili filmanju štabov enot in poveljstvom ustanov. Poleg portretov borcev in poveljniškega ter politkomisarskega kadra je Škodlar posnel delovanje teh enot in ustanov. Portreti so bili eden od najbolj delikatnih objektov, ki jih je kamera morala zajeti. Spominjam se, da je bil Škodlar zelo zaposlen nekega dne verjetno meseca junija 1944, ko je bila v Čepovanu konferenca vojaških poveljnikov vseh taktičnih enot korpusa. Tedaj so bili posneti na filmski trak dragoceni portreti znamenitih poveljnikov in političnih komisarjev ter oficirjev. Mnogi med njimi so ostali kot junaki na številnih bojiščih Primorske in Gorenjske za vedno. Ohranjen pa je bil njihov lik. To je bila izredna dragocenost, ki je bila zbrana v zakladnici filmskega traku. Ko je bila meseca julija 1944 na Primorskem dolgotrajna nemška ofenziva, je štab korpusa sklenil prepeljati na Notranjsko vse nepokretne ranjence iz vseh bolnic. Ranjence je na Notranjsko prepeljal oz. prenesla 31. divizija pod poveljstvom Staneta Potočarja, trideseta divizija pa je operacijo zavarovala. To je

bila edinstvena priložnost za filmanje partizanskih enot. Na voljo sem imel Nemcem zaplenjeni motor s prikolico, ki sem ga uporabljal na pohodih. V prikolico sem posadil filmskega reporterja Škodlarja in mu na številnih pohodih omogočil, da je posnel skoraj vse pomembnejše brigade na pohodu. V enem samem dnevu se je na traku razvrstilo nešteto portretov in partizanov, ki so na bojnem maršu predstavljali nepozaben cilj za filmskega snemalca.

Tudi v operacijah devetega korpusa ali njegovih divizij se je pojavil Škodlar s svojo kamero. Naj opišem njeno delovanje le v eni sami akciji, ki je bila znamenita po bojnih epizodah in ljudeh, ki so v njej sodelovali. To je bil boj za uničenje domobranske postojanke v Črnem vrhu, ki je bil 1. septembra 1944. Ker je bil to prvi dnevni boj celotnega devetega korpusa, so posnetki bili mogoči in so kot arhivsko gradivo neprecenljive vrednosti. V tej borbi je bilo posneto delovanje artilerije, ki je razbijala bunkerje, utrjene hiše, mitralješka gnezda in druge objekte. S poveljniškega mesta štaba devetega korpusa je bil lep razgled na vse bojišče v Črnem vrhu in okoli njega. Nešteto epizod boja je bilo lahko posnetih. Med njimi so bile zanimive: beg v ženske preoblečenih belogardistov iz postojanke, zavzemanje bunkerjev, nastopi minercev in bombašev, delovanje havbice 100 mm na glavno zatočišče belogardistov v šoli. Nepozabni so prizori, ko dva gradnikovca rešujeta težkega ranjenca izpod bunkerja, kjer so ju krogle pokosile. Posnetki so narejeni iz največje bližine, kakih deset metrov. Snemalec je bil tako zavzet pri filmanju, da je pozabil na varnost. Posneti so prizori, kako domobranci tesno pritisnjeni ob zid izpuščajo ujetnike partizane in aktiviste iz postojanke, da bi si prislužili milost. V celoti in iz največje bližine so posneti prizori ob vdaji posadke. Belogardisti se z dvignjenimi rokami vsipajo iz zadnjega zatočišča v šoli, partizani pa jih love ali pa streljajo. Filmano je vzdušje ob veliki zmagi v Črnem vrhu ter žrtve partizanskega napada.

Razume se, da so filmi, ki so bili posneti na področju devetega korpusa izrednega pomena za našo osvobodilno vojno. So izvrsten in nenadomestljiv dokument težkega boja primorskega ljudstva za osvoboditev. Pa ne samo to. Posnetki pričajo o tem, kakšno navdušenje je vodilo tudi snemalca, ko je v kamero vkladal tako mogočna pričevanja o osvobodilni vojni. Snemalec Škodlar je bil eden najbolj znamenitih reporterjev v drugi svetovni vojni, saj je s svojo kamero deloval blizu Trsta in blizu osrčja velikega nemškega rajha. Bilo bi neodpušljivo, če se filmski arhivarji Sovjetske zveze ne bi potrudili, da bi filmsko zakladnico osvobodilnega boja primorskega ljudstva in eno najvažnejših pričevanj osvobodilne vojne Jugoslavije, našli in jo vrnili Jugoslaviji. Kajti filmske posnetke Čora Škodlarja smo proti koncu vojne izročili sovjetskim oficirjem, ki so obljubili, da nam jih bodo razvili in dali na voljo. To smo storili zaradi čustev prijateljstva in bojnega tovarštva in ker smo trdno zaupali Sovjetski zvezi. Na žalost do leta 1978 teh posnetkov še nismo prejeli.

Peter Hribar

Temni jezdec

*Temni jezdec na nebu —
jezdijo oblaki z juga,
klokota v povodnji struga,
voda poje v strešnem žlebu;
sonca žejen je oktober,
da zavre novembra vino,
da v ozimne zelenino
oče zrl bo zdrav in dober.*

*Stare tepke trpek sad
treščil je na blatna tla,
od nekod se lajež psa
je zagnal v meglo in čad;
v polju je nekdo postal,
težko breme s sabo nosi,
milosti v sam veter prosi
sklonjen sredi mrtvih trav.*

*Luč je v hiši sredi polja,
pri sosedu luč gori
in čeprav še ni noči,
ni noči in ni zvezda:
mlada mati tam rodi,
mlada mati v soj večera,
zdaj rodi in že umira,
kakor zarje rdeče sij...*

Florjan Laimiš

Streljajo na vse, kar se premika

Eden od voditeljev sandinističnega gibanja fronte, ki se bojuje za Nicaraguo brez diktatorske rodbine Somoza. Ker ZDA še niso našle primerne osebe, da bi z njo nadomestile vladajočo kliko v Monagui, se kriza v tej srednjeameriški državi nadaljuje

Krize v sicer majhni, toda za Washington ključni državi Srednje Amerike Nicaragui so resda kronične — dinastija Somoza je na oblasti že več kot 40 let — vendar so vsakokrat hujše, sedanja je veliko ostrejša, kot je bila tista pred njo. V krvavi državljanski vojni, ki je kot val planila kvišku, so si stale nasproti diktatorju Anastasiu Somozi zveste sile njegove narodne garde pod vodstvom sina Anastasia (III.) ter dva in pol milijona prebivalcev te preizkušene države vse od kmetovalcev indijanskega rodu do sodobnih poslovnih ljudi.

Narodno gardo v Nicaragui so ustanovile in izurile ZDA. Vanjo so v minulih 15 letih vložile 80 milijonov dolarjev. Kaj vsega je sposobnih teh 8000 po ameriško izurjenih vojakov, ki so jih šolali strokovnjaki za protigverilsko vojskovanje — celo neki južnovietnamski oficir je bil med njimi — so pokazali dogodki v ne tako davni preteklosti.

Kot izraz ogorčenja množic je 24. avgusta izbruhnila v Nicaragui splošna stavka, ki jo je organizirala »široka opozicijska fronta«¹ FAO, v kateri so se zbrali trgovci in tovarnarji, transportni delavci in drugi, pač vsi tisti, ki niso ekonomsko odvisni od gospodarskega imperija rodbine Somoza. Ta ima v svojih rokah od 70 do 95 % gospodarstva države.

Somozin režim se je lahko obdržal tako dolgo na oblasti samo zaradi tega, ker se Carterjeva vlada ni mogla odločiti, da bi mu odrekla pomoč. Ko je konec avgusta odred sandinistične osvobodilne fronte zasedel poslopje parlamenta v glavnem mestu Managui, je Somoza znova dobil denar iz Washingtona in sicer 10 milijonov dolarjev. Kaže, kot da Washington kar verjame Somozi in njegovim ko trdijo, da za Nicaraguo ni nobene druge možnosti, kot njegov režim ali pa komunisti na oblasti v tej srednjeameriški državi. Že civilna stavka, ki je izbruhnila februarja letos, bi morala opozoriti ZDA, da se poslovni ljudje zelo bojijo zmage komunistov, vendar bo po njihovem mnenju neizogibna, če se bo diktatura osovražene rodbine Somoza nadaljevala. Washington se ni odločil za odslovitev rodbine in s tem za preprečenje hujših stvari, kot so se dogajale v februarju.

Razvoj je šel svojo pot. Vrste sandinističnega gibanja so se širile z množičnim vstopanjem mladih ljudi iz vseh možnih ideoloških taborov. Že omenjena »široka opozicijska fronta«, ki so jo vodili poslovni liberalci, se je združila s sandinisti, da bi skupaj strmoglavili Somozo. Gverilcem je s tem uspel odločilni skok naprej, dokazali so, da nobena civilna vlada v prihodnje ne bo mogla delovati, če se ne bo oprla na koalicijo z gverilo. Cilj ameriške vlade — s pomočjo »mirnih«² volitev leta 1981. vzpostaviti Somozizem brez Somoze (brez korenitih reform) — je zdaj dlje kot kdajkoli. Takoj ko bo Somoza odšel z oblasti, bo neizogibna agrarna reforma, potrebna bo nacionalizacija tujih podjetij, svobodno delovanje sindikatov ter predvsem — razorožitev narodne garde.

Nastaja vprašanje, kakšno trdnost in kakšen ugled lahko uživa svoboda nekaterih narodov, če je obenem tudi rezultat zatiranja in zasužnjevanja drugih. Ne gre samo za svobodo in za oblike političnega delovanja. Moti se vsak, ki je mnenja, da bo mogoče krizo rešiti, ne da bi korenito spremenili razvojne smeri.

V vsej Srednji Ameriki je vlade zajel globok nemir: požar v Nicaragui se kaj lahko razširi tudi na sosedo. Zaskrbljenost zaradi možnosti, da bi Nicaragua lahko pomenila začetek nekakšne vietnamske vojne v Latinski Ameriki, je vzpodbudila venezuelskega predsednika, da je najprej v ZN, nato pa tudi v Organizaciji ameriških držav predlagal posredovanje v akcijah za zmanjšanje moči rodbine Somoza v Nicaragui. Costariška vlada je poslala svojega zunanjega ministra na krožno potovanje v Guatemala, Honduras in Salvador, da bi dobil podporo za zahteve o odstavitvi Somoze. V Mehiki je vladajoča stranka celo zahtevala prekinitev diplomatskih stikov z režimom v Managui. V nobeni od teh držav se ne strinjajo s stališčem Washingtona. Nasprotno prevladuje bojazen, na pomeni vsak dan, ki ga diktator še nadalje preživi v svojem bunkerju, zaostrovanje latentne nevarnosti pred revolucijo.

Kronična kriza v Nicaragui se je začela, ko so umorili vodilnega opozicijskega prvaka in založnika »La Presse«³ Pedra Joacquina Chamorra Cardenala. Vladar Anastasio Somoza je skušal pomiriti strasti z izjavo, da se bo po izteku svojega šestletnega mandata umaknil in da ne bo dovolil, da bi ga leta 1981. znova izvolili. Toda, njegov

najstarejši sin Anastasio Somoza Portocarrero se je že zdaj oblekel v uniformo, prevzel poveljstvo nad narodno gardo — star je 25 let — in se začel pripravljati na prevzem oblasti in nadaljnje varovanje ameriški interesov v državi. Dejstvo je, da se interesi ZDA in rodbine Somoza v marsičem ujemajo. Ameriške družbe, v katerih je najmočnejši partner ravno rodbina Somoza — kontrolirajo 74 % gospodarskega potenciala države. Družinski zaklad rodbine cenijo na milijardo in več dolarjev, ki so naloženi v ZDA in drugih državah.

Sandinistično osvobodilno gibanje zahteva odstavitev osovražene rodbine ter vzpostavitev »ljudskega, demokratičnega režima« s socialističnimi značilnostmi. Liberalna opozicija se zavzema za nekatere reforme, vendar pa tudi za ohranitev sedanjega režima, toda brez Somoze. Prav zaradi tega liberalni voditelji zdaj vzdikajo »nočemo sandinistov, pa tudi ne somozistov«. Kaže, da je politični položaj v državi zelo viharen in da predvsem ZDA še niso našle človeka, ki bi po eni strani zamenjal Somozo, po drugi strani pa ravno tako, kakor sedanji diktator, varoval ameriške interese v Nicaragui.

Tudi ko bo osovraženi diktator padel, bo s tem za Nicaragua opravljenega šele polovico dela. Sandinisti so začeli taktizirati in sporočili, da so pripravljeni sprejeti prehodno vlado, ki bi »ustrezala interesom ljudstva«, v katero bi prišli tudi njihovi ideološki nasprotniki. Ameriška vlada za zdaj razglša »uradno nevtralnost«, vendar je očitno, da so v Washingtonu odločni nasprotniki sandinističnih idej, češ da ne želijo pomagati pri vzpostavljanju »druge Kube«.

»Še na misel mi ne pride, da bi odstopil,« je v takšnih razmerah smozavestno izjavil diktator Somoza. Opira se na narodno gardo in na svojo vladno stranko, označeno kot liberalno-nacionalistično gibanje, pa tudi na skupino podjetnikov, ki so od njega odvisni. »Oče domovine« ne namerava odstopiti, temveč »v največjem redu« izpeljati občinske volitve ter še druge politične akcije, ki naj zavarujejo njegovo bogastvo. Sem med drugim sodi 30 % obdelovalne zemlje v Nicaragui ter številna podjetja tekstilne, prehrabene in naftne industrije. Njegova rodbina kontrolira televizijo in radijske postaje, razna gradbena podjetja ter ves letalski promet. Dinastija ima tudi svojo banko, da lahko kontrolira premoženje Nicaragua tudi v drugih deželah. Prav nič se niso Somoze sramovali, temveč so izrabili priložnost, ki se jim je ponudila, ko je deželo leta 1972 zajel katastrofalni potres. Ves denar, ki se je kot mednarodna pomoč stekal za žrtve potresa, je končal v zasebnih trezorjih vladajoče rodbine.

Zdaj je predsednik Anastasio uveljavil po vsej državi vojno sodišče in za določen čas razveljavil ustavne pravice. Posledice so se pokazale takoj. Četrto največje mesto Masaya se je že spremenilo v pogorišče, pod nebo štrlijo le še posamezni deli zidov. Nihče ne more povedati, koliko je žrtev, ker družine skrivaj pokopavajo svoje mrtve.

Očividci trdijo, da so prebivalci preživljali pekel, ko so se spopadli sandinisti in Somozina narodna garda. Gardisti so iz čistega sadizma morili ljudi ne glede na to, ali so bili otroci, starci ali ženske. »Streljali so na vse, kar se je premikalo,« je pripovedoval neki brezzobi starec, ki je k sreči ušel splošnemu pokolu.

Vse to se dogaja, ker je Nicaragua tako pomembno odskočišče za ameriške strateške načrte. Nicaragua je ključ sistema, katerega občutljiva točka je Panamski prekop. To je dežela, kjer mislijo zgraditi novo vodno pot med Atlantikom in Tihim oceanom. Ameriški predsednik Kennedy je izbral Nicaragua za odskočno desko za napad na Zaliv svinj na Kubi. Predsednik Johnson je izbral to deželo kot vežbališče za svoje »zelene baretke«, ki so se v Guatemali bojevale proti gverilcem. In končno, predsednik Nixon je določil 300 ameriških mornariških pešcev za osebno gardo predsednika Somoze.

Dogajanje v Nicaragui je odsev ameriške politike v Srednji Ameriki, v delu sveta, ki je en sam politični vulkan, kjer vladarji upravljajo države tako, kot bi bile njihove zasebne haciende. Nicaragua je bila dolgo takšna zasebna hacienda, še dolgo potem ko sta že propadli Kuba Fulgencia Batiste in Trujillova Dominikanska republika. Za zdaj ji še vlivajo poguma Duvalier in njegovi na Haitiju.

Toda, vladar v Nicaragui je bolj osovražen kot so Batista, Trujillo in Duvalier skupaj. To je Anastasio II. Somoza, človek, ki je po srčnem udaru lani spremenil bolnišnico v bunker od koder pošilja ukaze svoji narodni gardi . . .

Črtomir Šinkovec

Bombni napad

*V cvetočih lipah šum čebel,
svetlè se gaji mladih brez*

*Tišino jutra ubil je strel,
zalaja v bregu mitraljez.*

*Zarjove z juga sedem štuk —
omahnil je orač čez plug.*

*Ljudje kriče: »Kaj bo, kaj bo!«
»Ne bojte se!« tolaži ded.*

*V bobnečo vihro nad vasjo
strme od groze brez besed.*

*Odpre se kot pekel nebo —
švist bomb in dež ognjen in dim.*

*Zajokal je nekje otrok —
o, mati, mati skrij se z njim!*

*In ko je utihnilo nebo
in ko hiš petdeset gori:*

*nikjer več matere ne uzreš
in zibelke z otrokom ni . . .*

Slavko Rupel

»Vonj po jeseni« in »Medved z budilko«

Skoraj istočasno je Ivo Zorman izdal dve pripovedniški tekstov in sicer roman VONJ PO JESENI (Cankarjeva založba) ter roman MEDVED Z BUDILKO (Mladinska knjiga). V okviru tega nedvomno pomembnega dejstva, ki že samo po sebi pomeni afirmacijo pisatelja, bi lahko kompleksno ocenjevali Zormanov prispevek k sodobni slovenski književnosti. Toda za pisatelja, ki je sredi ustvarjalnega dela, ki se skoraj vsako leto pojavi z novo knjigo in čigar pisanje je del naše stvarnosti, je danes prav gotovo prezgodaj, da bi antologijsko ocenjevali njegova dva romana v sklopu celotnega dela. Oglejmo si zato vsakega od njih posebej, kajti časa za kompleksno oceno Zormanove umetniške ustvarjalnosti bo še dovolj.

V romanu Vonj po jeseni se pisatelj vrača v partizansko preteklost, pri tem pa je dogajanje vendarle postavljeno v sodoben čas. Nekdanji partizan, ki je hotel biti nekoč slikar, ki ga je v življenju po vojni prehitelo in pustilo zagrenjenega, nesrečnega v poklicu, v zakonu in na sploh, se vrača na Lačni hrib, kjer je nekoč delovala tehnika, katere član je bil. In tu gori, sredi nekdanje vasi, od katere je danes obljudena ena sama hiša z razvezano ženo partizanskega kurirja, podoživlja nekdanji partizan Ahac stare čase. Od dneva, ko je prišel iz borbenih enot v partizansko tehniko, do takrat ko so ga ujeli belogardisti in ga v domačem kraju tik pred koncem vojne izpustili, ker je bil njihov komandant slučajno njegov nekdanji sošolec. Seveda potem, ko so mu polomili ključnico in mu pokvarili hrbtnico. To dejstvo je zaznamovalo njegovo prihodnost in nekdanji voditelj tehnike zanj ni hotel več slišati. Toda ker se je zanj zavzel nekdanji intendant in ga sprejel v novo osnovano trgovsko podjetje, ki se je razraslo v veliko trgovino, je po vojni dobil primerno eksistenco, čeprav je tako pozabil, da bi dokončal gimnazijo in nadaljeval študij slikarstva, k čemur ga je vlekle. Prezgoda

so ga upokojili. In ker je bil njegov zakon polomija, se nekdanji partizan zdaj vrne na Lačni hrib, pa tam najde le bivšo ženo, svojega partizanskega tovariša in devetdesetletnega starca, ki prav ob njegovem obisku umre. Ko tako podoživlja svoje lepe partizanske dni in svoje zavoženo povojno življenje, sklene, da bo pustil družino in prišel živeti v hribovsko samoto. Toda kot je bil vedno slabič, tudi zdaj ni uresničil svojega sklepa in ga odložil na nedoločen čas.

To bi bila osrednja tematika nekdanjega partizana v romanu Vonj po jeseni, tematika, ki se jo je pisatelj dotaknil že v enem svojih prejšnjih tekstov, pa se v tem delu znova vrnil k njej. Prav gotovo moramo na prvem mestu poudariti odlično gradnjo tega romana, v katerem se prepletata sodobnost, partizanski in današnji čas; prepletajo se resnična doživetja s spomini, prepletajo se usode še živih ljudi in padlih borcev. In ob tej spretni pripovedni tehniki, ter tej kombinaciji nasprotij, je nastal zanimiv tekst. Ob sodobni kompoziciji je sicer pisateljeva pripovedna tehnika klasična, toda ob spretno napisanem romanu nas to ne moti. Morda je pripoved res nekoliko statična, morda bi nekaj več dinamike ne škodilo, morda manjka notranje napetosti in neke notranje zgradbe z ekspozicijo, vrhom in razpletom. Toda to ne zmanjšuje vrednosti teksta, ki učinkuje s svojo problematiko o usodah ljudi in razpleti dogodkov v današnjem času. Lik glavnega junaka je orisan jasno, prepričljivo in nekdanji partizan ter današnji upokojenec brez cilja, zaživi pred nami v vsej svoji jasnosti in prepričljivosti kot človek z vsemi svojimi problemi in brezizhodnimi težavami. Res da zato ostajajo liki nekaterih ostalih partizanov blede in da je tudi neuresničena ljubezen Lija bolj poetična kot pa resnična osebnost. Toda v glavnem so osebe žive, značaji jasni, včasih bolj simbolični, celotna zgodba pa taka, da nas prevzame in zaživi pred nami. Žal pisatelj ne gre tako daleč, da bi hotel ugotoviti, kje so

vzroki za tako stanje. Sploh se zdi, da se pisatelj ne pogloblja v ozadje dogajanj in bolj slika dogodke, pa čeprav ne v časovnem zaporedju, kot pa da bi jih analiziral in na to gradil svoj tekst. In ta pisateljeva neprizadetost z glavnim junakom, ki je že tako pasiven sam po sebi, je tisto, kar morda malce moti. Vendar pa ni dvoma, da je uspeh romana pri bralcih zagotovljen. Vojn po jeseni se tako uvršča med najboljše Zornanove stvaritve.

Žal pa bi to ne mogli reči za roman *Medved* z budilko, ki predstavlja prikaz življenja malega slovenskega mesteca neposredno po osvoboditvi, z vsemi protagonisti življenja, problemi in morda tudi neko idiliko. Roman je pravzaprav kronika, kakor jo vidi in zapisuje Medvedova Ana, potomka nekdanjih meščanov, sedaj pa skromna prodajalka, ki skozi okno svoje mlekarne opazuje dogajanje na glavnem trgu. In v nekaj hišah okoli trga se odvijajo zgodbe preprostih ljudi, ki niso posebno pretresljive, so pa košček življenja med vojno in po njej, ko se je podiralo staro in rojevalo novo. Čas v katerem se kronika odvija je le zgodovinski okvir. V bistvu pa je pisatelju šlo za prikaz ljudi, malih ljudi malega mesta. In ti mali ljudje so neglede na čas vedno enaki, prilagodljivi, skromni v svojih zahtevah, zvedavi napram sosedom, škodoželjni in pripravljeni pomagati. Skratka mali ljudje z dobrimi in slabimi stranmi.

V ospredju pripovedi je nekaj družin, v bistvu pa gre v romanu za prikaz usode

družine Meletovih in najstarejše hčerke, ki poskusi najprej z nemškim oficirjem, potem s partizanskim, na koncu pa le pride do zakonske zveze z nekdanjim fantom, ki se je vrnil domov kot vojak in se uvrstil med krajevne veljake. Pisatelj se dotakne tudi nekaterih hujših problemov, toda strasti so se v tem mestecu neverjetno hitro umirile in mesto, ki je ohranilo staro podobo, se je hitro vrnilo v tir spokojnega življenja.

Zato je morda pripoved pripovedovana mirno, s peresom kronista, prav nič razburljivo in mestoma dolgovezno. Zato je bralcu tudi prav malo mar, kaj se bo zgodilo z junaki, ki nastopajo v pripovedi. Z junaki ne sodeluje, ne sočustvuje z njimi, temveč bolj od daleč, kot pisatelj sam, spremlja njih usoda in dogajanja. Obstaja pa vendarle podoba mesteca, sestavljena kot mozaik usod malih ljudi, malce idilična, lahkotna in prizanesljiva in prav nič vznemirljiva. Taka kot mestece samo. Torej ni razburljiva podoba nemirnega povojnega časa, kot rečeno, premalo vznemirljiva, da bi nas navdušila. In tako nas niti roman *Medved* z budilko ne navduši, niti ne razočara, temveč nas pušča neprizadete. To pa je škoda, saj bi roman lahko bil po svoji tematiki odlična podoba povojnega časa. Ali se je pisanje sprevrglo v mirno idiliko, ali pa je bil koncept tak. Vsekakor škoda, ker je pisatelj z drugimi teksti pokazal, da je lahko bolj dramatičen, čeprav nikoli ne preveč razburljiv. Tako ostaja *Medved* z budilko mirno naslikana podoba časa, neproblematičnih ljudi.

Bibliografija

V oceno smo prejeli

Drago VONČINA: *Kronika šolstva med NOB v Beli krajini*. Opremila Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1978.

Stefanija RAVNIKAR-PODBEVŠEK: *Sv. Urh*. Kronika dogodkov iz narodnoosvobodilne vojne. Tretja izdaja. Opremil Matjaž Vipotnik. Založila založba Borec. Ljubljana 1978.

VODNIK *po partizanskih poteh*. Uredil: uredniški odbor. Glavni urednik Albert Jakopič-Kajtimir. Zunanja oprema Cveta Stepančič. Založila založba Borec. Ljubljana 1978.

Marc HILLEL (s sodelovanjem Clarisse HENRY): *Arhivi upanja*. Prevedel France Šušteršič. Opremila Cveta Stepančič. Založila Založba Borec. Ljubljana 1978.

Vilko KOLAR-DOMEN: *Po veliki zmagi*. Spomini iz povojnih let. Opremila Cveta Stepančič. Založila Založba Borec. Ljubljana 1978.

Alenka NEDOG: *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*. Opremila Nada Furlan. Založila Založba Borec. Ljubljana 1978.

KAJUH: Zbral in uredil Emil CESAR. Drugi ponatis. Opremil Matjaž Vipotnik. Založila Založba Borec. Ljubljana 1978.

Janez KROMAR: *Strupene rastline*. Opremil Jani Baucer. Izdala Založba Borec. Ljubljana 1978.

Jože MARTINČIČ: *Beg iz Gonarsa*. Opremila Cveta Stepančič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1978.